

Mirvarid Dilbazinin dil-üslub xüsusiyyətləri

Sədaqət Həsənova

Filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar müəllim. Naxçıvan Dövlət Universiteti.
Azərbaycan. E-mail: sedagethesenova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0839-8469>

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın tanınmış şairəsi Mirvarid Dilbazinin dil-üslub xüsusiyyətlərindən bəhs edilir, ədəbi dildə yeni söz, ifadə yaradıcılığı maraqlı və orijinal proseslərdən biri kimi dəyərləndirilir. Həmin prosesdə Mirvarid Dilbazinin də xüsusi rolu vardır. Bu məqsədlə, onun əsərləri üzərində araşdırma aparılır, fərqli söz və ifadələr üzə çıxarılır. Araşdırmada görkəmli sənətkarın yazı dilindəki maraqlı fonetik və qrammatik üslub vasitələri təhlilə cəlb olunur. Bədii dildə üslub keyfiyyəti yaradan vasitələrin çox işlənməsi onun təsirli və emosional olmasına imkan yaradır. Bu baxımdan, məqalədə sənətkarın yazı dilindəki xitab və təkrarlara xüsusi diqqət edilir, irəli sürülən elmi-nəzəri fikirlər poetik faktlarla əsaslandırılır.

AÇAR SÖZLƏR

dil, üslub, söz,
ifadə, məna

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 04.04.2022
qəbul edilib: 12.05.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

Language-style features of Mirvarid Dilbazi

Sadagat Hasanova

Doctor of Philology, Professor, Honored teacher. Nakhchivan State University. Azerbaijan.

E-mail: sedagethesenova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0839-8469>

ABSTRACT

The article discusses the language and style of the famous Azerbaijani poet Mirvarid Dilbazi. Creating new words and expressions in a literary language is one of the most interesting and original processes. Mirvarid Dilbazi also has a role in this process. For this purpose, his works are researched and different words and expressions are revealed. Interesting phonetic and grammatical stylistic devices in the language of Mirvarid Dilbazi are analyzed. The extensive development of tools that create stylistic quality in the literary language allows it to be effective and emotional. There is a lot of stylistic beauty in the language of Mirvarid Dilbazi. In this regard, special attention is paid to speeches and repetitions. The scientific-theoretical ideas put forward in the article are based on poetic facts.

KEYWORDS

language, style,
word, expression,
meaning

ARTICLE HISTORY

Received: 04.04.2022

Accepted: 12.05.2022

Giriş / Introduction

Çağdaş Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf edib zənginləşməsində söz sənətkarlarının xidməti əvəzsizdir. Bədii dili onlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Ədəbi simaların hər biri bu dilə müəyyən qədər öz töhfəsini vermişdir. Onlardan biri də Azərbaycanın ilk qadın Xalq şairi Mirvarid Dilbazidir. Şairənin ədəbi dildə mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi üçün onun poetik dilinin araşdırılmasına ehtiyac duyulur. Belə ki, hər bir söz sənətkarı öz dövrünün övlədidir və onun əsərlərində yazıb-yaratdığı dövrün ədəbi dil xüsusiyyətləri əks olunur. Deməli, ayrı-ayrı yazıçıların dil-üslub xüsusiyyətlərinin araşdırılması bir tərəfdən onların ədəbi dildəki rolunu təyin edir, digər tərəfdən isə aid olduqları dövrün ədəbi dilini dərinlən və hərtərəfli öyrənməyə kömək edir. Bu, mövzunun aktuallığını təsdiq edən cəhətlərdəndir.

Mirvarid Dilbazinin poeziyası özünəxas dil-üslub xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu baxımdan şairənin dilində xitabların maraqlı üslub məqamları diqqət cəlb edir. Aşağıdakı misrada beş xitab işlənməyinə baxmayaraq, onların çoxluğu hiss olunmur, çünki burada keyfiyyət göstəricisi kəmiyyəti üstələyir.

Poetik örnəklərin dili göstərir ki, xitab yalnız müraciət vasitəsi deyildir, o, həm də bədii dilin dolğunluğuna güclü təsir göstərən, zəngin üslub çalarlarına malik olan dil faktıdır:

Ağlama, kamanım, sazım, ağlama!
Sil bu göz yaşını, gözüm, ağlama!
Gəlinim, ağlama, qızım, ağlama,
Dərddən güclüləri dərd əyə bilməz!

[6, s.11].

Mirvarid Dilbazi yaradıcılığı ilə tanış olduqca, onun yazı dilində maraqlı leksik-qrammatik vahidlərlə qarşılaşırıq. Məsələn, “*düzənmək*” feili belə örnəklərdəndir:

Demə ki, yurdunda töküldü qanlar,
Biz dağlıq, dağlarda gurlar tufanlar.
Zirvədə püskürər odlu vulkanlar,
Təpələr düzənər, dağlar əyilməz!

[6, s.11].

Araşdırma zamanı lüğətlərdə “düzənmək” feilinə rast gəlmədik. Ürəyə və qulağa yatımlı bu söz, verilən nümunədə yəqin ki, “düzlənmək” mənasında işlədilmişdir.

Şairənin dilində diqqət çəkən sözlərdən biri də “*qıtmaq*” feilidir:

Səxavət insanın yaraşığıdır,
Yoxsula pul versən, əlini qıtma
[6, s.103].

Çağdaş poeziyada başqa yazıçıların dilində də “*qıtmaq*” feilinə rast gəlmək mümkündür:

Var ol, varlığınla sevindir bizi,
Özünü özgəyə qatma, ay Tahir.
Eşqin xatırladır yer, göy, dənizi,
Sevinc, səxavəti qıtma, ay Tahir¹.

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə bu sözə bir neçə yerdə rast gəlsək də, onların poetik dildəki mənalarını aydınlaşdırma bilmədik. Məsələn, lüğətin 300-cü səhifəsində “qırtçı” sözü, “qırçı” (xəsis) sözünün bir variantı kimi, 302-ci səhifəsində isə “qart” mənasında sifət kimi işlənmişdir [Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2007]. Fikrimizcə, poetik dildəki “qırtmaq” feili “əsirgəmək”, “xəsislənmək” anlamındadır ki, Mirvarid Dilbazinin dilində həmin mənənin inkarını görürük. Beləliklə, “əlini qıtma” ifadəsi “xəsislənmə”, “əlini əsirgəmə” anlamlarında işlənmişdir.

Şairənin dilində passiv leksika örnəyi olan “*yönərmək*” feili də vardır:

Ulduz olub öz zirvəmdən enərdim,
Dövrəndəki “mələkləri” yönərdim,
Al lələyə, qərənfələ dönərdim,
Səpilərdim yollarının üstünə
[6, s.189].

Maraqlıdır ki, lüğətlərin heç birində həmin sözə rast gəlinmir. Xalqın danışq üslubunda elə dil vahidləri var ki, onlar indiyə qədər lüğətlərimizdə qeydə

¹ <https://mu haz.org> > meherrem-in-yeni-seirleri

alınmamışdır. Odur ki, dildəki belə faktların araşdırılmasına hər zaman ehtiyac duyulur.

Mirvarid Dilbazi dilimizin daxili imkanlarına söykənərək, milli leksik şəkilçilərdən istifadə etməklə maraqlı dil vahidlərinin yaradılmasına nail olmuşdur. Məsələn, onun dilindəki “qələmləmək”, “sözləmək” belə örnəklərdəndir:

Aşiq Alı, məzarını itirdik,
Zalım qonşu qəbirləri düzlədi.
Nə bir ovuc ordan torpaq götürdük,
Nə dərdimiz qələmlədi, sözlədi
[6, s.92].

Dilimizdə “dili dolaşmaq” frazeoloji vahidi mövcuddur. “Baş və dil” adlı şeirində şairə bu ifadənin izahını bədii dillə verir:

Söz söyləyən zamanda
Dil yaman dolaşırdı,
Kəlmələr arasından
Çox kəlmələr düşürdü,
Fikirlər dəyişirdi.
Eşidənlər kimisi
Ona “pəltək” deyirdi,
Biri “gödək” deyirdi,
Biri “kötük” deyirdi,
Biri “ütük” deyirdi.

Dilin günahsız olması, onun başla əlaqəsi müəllif tərəfindən aşağıdakı misralarda açılır:

Dil dedi: Ey insanlar,
Nə kötüyəm, nə ütük,
Nə pəltəyəm, nə gödək,
Bunu biləsiniz gərək,
Deməyin, bu nöqsanlar
Təkcə mənim işimdir.
Fikirlərə dəyişik
Don geydirən başımdır!
[6, s.17].

Dövrünün ağrı-acılarını yaşayan, onlara həssas münasibətdə olan sənətkarın görüb duyduğu dərdlərin təsirindən için-için ağlaması əsərlərindən bəlli olur. Lakin o, gizlin ağlama səbəbini də oxucuya açıqlayır:

Oğul deyib mən sinəmi dağlaram,
Ağ başıma qara yaylıq bağlaram.
Ağlayanda gizlin-gizlin ağlaram,
Düşmən mənim göz yaşımı görməsin!
[6, s.19].

Məlumdur ki, atalar sözləri xalqımızın dil və təfəkkür mədəniyyətinin bəzəyidir. Yüz illərin, min illərin sınağından çıxmış, ən mükəmməl tərbiyə qaynağı olan, xalqın mənəviyyatını ifadə edən bu gözəl söz-fikir inciləri öz təsirini bədi dildə də göstərir. Belə ki, söz sənətkarları atalar sözlərini həm olduğu kimi, həm dəyişiklik edərək istifadə edir, həm də bu prosesin təsiri ilə özləri hikmətli ifadələrin yaradıcısına çevrilirlər. Mirvarid Dilbazinin yaradıcılığında da belə örnəklərlə tez-tez qarşılaşmaq mümkündür:

Hər zərbədən bil ki, yıxılmaz ərlər
[6, s.21].

Bir xalqın başında aqıl, mötəbər,
Tədbirli bir başçı durmasa əgər,
O xalqı qurd nədir, tülkülər yeyər
[6, s.55].

Göyerməz qovrulmuş buğda,
Bar verməz bağbansız bağ da.
Səhrada tək qalmış dağ da
Enə-enə təpələnər
[6, s.85].

El içində “ölüdən şeytan da əl çəkib” deyimi geniş yayılıb. Aşağıda verilən misrada Mirvarid Dilbazi bu fikri mənası saxlanılmaqla yeni formada təqdim edir:

Ölüdən alçaqlar intiqam alar
[6, s.99].

Bundan başqa, “su gələn yerdən bir də gələr” deyimi müəllifin dilində aşağıdakı kimi verilmişdir:

El sözüdür: axar sular,
Axan yerdən bir də axar
[6, s.91].

Folklorumuzda hünər haqqında çox sayda atalar sözləri vardır. Şairə əsl hünəri gözütöxlükdə görür:

Yüngüllük insana böyük kədərdir,
Nəfsi tox, gözütöx ömür sürməksə,
Kişiyə, qadına əsl hünərdir
[6, s.95].

Onun öz təfəkkürünə uyğun maraqlı hikmətli fikirləri vardır. Bu fikirlərin birində vəzifə “məhək daşı” hesab edilir. Əslində, “məhək daşı” qızıl və gümüşün əyarını müəyyənləşdirən daş növüdür. Şairənin dilində bu daş vəzifəyə aid edilərək, onun daşıyıcısının kim olduğunu aydınlaşdırmaqda bir vasitə kimi dəyərləndirilir:

Oxucum, vəzifə məhək daşdır,
Kamillik, naqislik sınıdır burda.
Xalqa xidmət etmək kişi işidir.
Kimin vicdanı kor, ürəyi xırda,
Varlanmaq havası varsa başında,
Azömürlü olur o, xalq içində
[6, s.96].

Fikrimizə, vəzifə Tanrı tərəfindən insanlara iki məqsədlə verilir:

1. İnsan vəzifəyə layiqdir; onu kömək üçün, xalqa ləyaqətlə xidmət etmək üçün vəzifəyə təyin ediblər.
2. İnsan buna layiq deyil; vəzifə onu tanımaq üçün qismət olub ki, xalq onu tanıсын, vəzifə sahibinin pisliliyi və ya yaxşılığı üzə çıxsın. Yaxşıdırsa, mükafatlandırılısın, pisdirsə, hörmətdən düşsün. Bu haqda şairə belə deyir:

Var olsun insanın insanlığını
Bizə tanıtdıran vəzifələri
[6, s.97].

Ümumiyyətlə, şairənin poetik dilində vəzifə məsuliyyəti ilə bağlı hikmətli fikirlərin xüsusi mövqeyi vardır:

Vəzifə şöhrəti köçəri quşdur
[6, s.103].

Vəzifə ilməyi taxılan boyun
Hər bir an ilməkdə boğulur, inan
[6, s.103].

Və ya:

Mənzili gödəkdir vəzifələrin
[6, s.104].

Maraqlıdır ki, sənətkarın hikmətli misralarında da dil vahidlərinin iştirakı fəaldır.

Onun poeziyasında sual cümlələri özünəməxsus yer tutur. Müəllifin dilində sual cümlələri qrammatik anlamından, yəni hər hansı bir cavab almaq məqsədindən uzaqlaşır və inkarlıq məzmunu ifadə edir:

Haram maldan halal çörək,
Rüşvətdən ehsan olarmı?
Hər kişidən karvanbaşı,
Hər otdan dərman olarmı?
Qafiyəli hər söz, şeir,
Hər füzul dastan olarmı?
[6, s.99].

Şairə qeyri-qəti gələcək zamanda olan və sual ədatı ilə işlənmiş “olarmı” sözünü “olmaz!” mənasına salır. Burada heç kimin suala cavab verməyi gözlənilmir, əksinə, hər kəsə “rüşvətdən ehsan, hər adamdan başçı, hər otdan dərman, hər qafiyədən şeir olmaz!” nidası çatdırılır. Bu, sual cümlələrinin üslub baxımından nida cümlələrinin mövqeyinə düşməsinə göstərən faktlardan biridir. Bundan başqa, şairənin dilində xəbəri feilin qeyri-qəti gələcəyinin inkarı ilə ifadə olunmuş sual cümlələrinə də rast gəlmək mümkündür. Maraqlıdır ki, həmin misralar fikrin təsdiqini ifadə edir. Məsələn:

Pərvanə od görsə, oda yanmazmı?
[6, s.110].

Verilən misranın anlamı belədir: *Pərvanə od görsə, yanar.*

Sənətkar sual cümlələrindən təşkil olunan əsərlərindən birinə “Hanı?” sual əvəzliyindən ibarət bir başlıq verib. Şeir in ilk bəndində sual əvəzliyi uğurlu anafora kimi işlənərək bədiiliyi zənginləşdirir:

Hanı o ürək ki, onu duyaydım,
Hanı o nəğmə ki, ona uyaydım,
Hanı o çəmən ki, çiçəklərindən
Başıma solmayan bir tac qoyaydım
[6, s.135].

Şeir in ikinci bəndində isə “hanı?” sual əvəzliyi məzmununu saxlayaraq mövqeyini dəyişir, bu dəfə isə o, epifora kimi işlənərək maraqlı bir məqama düşür:

Bizim dağ ətirli küləklər hanı?
Kasası şəh dolu çiçəklər hanı?
Məni uçuşlara qanadlandıran
O şirin arzular, diləklər hanı?
[6, s.135].

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində feilin indiki zamanının inkarında *-ma²* şəkilçisinin saiti düşür. Lakin sənətkarın dilində bu dəyişmir. Həmin cəhət o dövrün poetik dili üçün səciyyəvi əlamət hesab edilir:

Xainin mənzili uzaq olmayır
[6, s.99].

Mirvarid Dilbazi hikmətli fikirləri ilə gerçəklikləri ifadə edərək, onları insanlara bir daha xatırladır:

İllərlə yığdığın haram sərvəti
Bir gündə itirə bilərsən, inan
[6, s.104].

Şair eldən ayrı düşməz
[6, s.113].

Dünya fani, biz köçəri,
Saz, söz qalandır, qalandır
[6, s.114].

Ana şikəst olsa, o şikəstin də
Nəfəsi övlada yenə köməkdir
[6, s.140].

Araşdırmalar göstərir ki, ədəbi dilin bütün dövrlərində söz ustalarının istifadə etdiyi ortaq fikir frazeoloji birləşmə və ifadələr olmuşdur. XX əsr şairlərinin də yaradıcılığında belə faktlara rast gəlmək mümkündür. Bu mənada, “könül mülkü” ifadəsi diqqət çəkir:

Bu necə ayrılıqdı,
Könül mülkünü yıxdı.
Qarşıya hicran çıxdı,
Sözdə göz yaşı qaldı
[6, s.47].

Xalq şairi Səməd Vurğunun dilində də “könül mülkü” aktiv mövqeyə malik üslubi sintaksis örnəklərdəndir. M.Dilbazinin yuxarıda nümunə verilən şeiri danışıq səslərinin poetik uyğunluğu baxımından çox maraqlıdır. Həmin nümunədə y və x səslərinin ahəngi bu mənada diqqətə dəyərdir. Xüsusilə də y samitinin təkrar ritmi şeir boyu özünü göstərir:

Bu gecə nə gecəydi,
Həsreti məni əydi.
Sinəmə bir ox dəydi,
Üzdə göz yaşı qaldı
[6, s.47].

Bədi dildə adi bir səsin qeyri-adi məziyyətləri üzə çıxar bilər. “Şeir dilinin linqvistik təhlilində səsin poetik funksiyası ona görə xüsusi diqqət çəkir ki, şeir məhz səslərlə konkret poetik ovqat yaradır, bədi formanı səs ahəngi ilə, ondan törəyən assosiasiyaların köməyi ilə bəyənimli edir” [3, s.7]. Aşağıdakı örnəkdə də y samitinin təravətli üslub çalarlarını duyuruq:

Nə zənginəm, nə yoxsulam,
Nə sərvətə, vara qulam.
Nə də ki tapdanmış yolam.
Yemək üçün çörəyim var,
Sevmək üçün ürəyim var,

El içində əməyim var,
İş görməyə əlim, qolum,
Yük çəkməyə kürəyim var...
Zənginlərin zənginiyəm
[6, s.142].

Mirvarid Dilbazi poeziyasının linqvistik təhlili göstərir ki, onun dilində səslərin çoxunun alliterastik zənginliyi olsa da, *y* və *x* samitlərinin zövqlü istifadə üstünlüyü daha çoxdur. Onların bir ahəngə yönəlməsi bədii dilin poetik imkanlarını üzə çıxarır, şeirdə musiqili tonu gücləndirir, estetik zövqə təsir edir və beləliklə, bədii-üslubi ovqatın yaranmasına səbəb olur:

Sən xəndəsən, mən kiryəyəm,
Özüm də bilmirəm nəyəm.
Oxunmamış bir nəğməyəm.
Hünərin var, oxu məni!
Aparmamış son mənzilə
Bir əbədi yuxu məni
[6, s.150].

Nümunədəki “xəndə” fars mənşəli söz olaraq, “gülüş” mənasını verən leksik-grammatik vahiddir, lakin “kiryə” sözü haqqında internet və lüğət səhifələrində heç bir məlumata rast gəlinmir. Bu fakt, dilimizin dərinədən araşdırılmasının zəruriliyini bir daha təsdiq edir.

M.Dilbazini “məhəbbət şairəsi” hesab edirlər. Onun əsərlərində insana, təbiətə, vətənə, millətə məhəbbətlə yanaşı, fərdi məhəbbət də var ki, şairə onu şeirlərində həzin-həzin oxucularına çatdırır:

Səhrada bitmiş bir güləm,
Fəsli quraq keçən iləm.
İstəyirəm sənsiz öləm,
Neyləyim, ölə bilmirəm
[6, s.152].

Məhəbbət ədəbiyyatın əbədi mövzularından biri hesab edilir. Demək olar ki, bütün şairlər öz yaradıcılıqlarında həmin mövzuya az və ya çox dərəcədə müraciət

etmişlər. Şairənin bu mövzuda qələmə aldığı şeirlərdə arzular, kövrəklik və qürur dərinliyi hiss olunur:

Sən su olsan,
Mən səni bir qurtumda içərdim.
Ocaq olsan, isinərdim istinə,
Baxmazdım alovuna, tüstünə.
Yağış olsan, deyərdim yağ üstümə.
Gül olsaydın, dərib dəstə bağlardım,
Dərdiyimçün qoxlayardım, ağılardım.
Zərrə olsan, mən səni zərrələrdən seçərdim.
Sən əl çatan, adi insan olsaydın,
Mən yanından etinasız keçərdim
[6, s.153].

Xalq şairəsinin vətən sevgisi onun şeirlərində həzin, lakin böyük şövq və zövqlə dilə gəlir:

Qızları dilbər,
Oğulları ər,
Odum, ocağım,
Ana qucağım,
Qalsam, həyatım,
Ölsəm, torpağım
Azərbaycanım!
[6, s.68].

Torpaqlarımızın işğala məruz qalması səbəbindən xalqımız uzun illər dözülməz ağrı-acı yaşamışdır. Mirvarid Dilbazi bir ana yangısı ilə bu dərdi öz şeirlərinə səpdi:

Doğma yurdda yollar keçdim
Hey xəyallar qura-qura.
Qarşıladi məni düzlər,
Dağlar hıçqıra-hıçqıra
[6, s.21].

El dərдинin dağlara, bağlara, meşələrə təsiri şairənin qələmində təbiətin hiçqırığı kimi təsvir edilir:

Seyrə çıxdım səhər-səhər,
Qarşıladi bənövşələr,
Məni nərgizli meşələr,
Bağlar hiçqıra-hiçqıra.
Yaratdığım bu nəğmələr
Bu torpaqdan, eldən gələr,
Gördüm, gümüş şlalələr
Çağlar hiçqıra-hiçqıra

[6, s.21].

Şeirdəki metafor, inversiyalar və cümlə üzvlərinin təkrarı şairənin bədii dilini zənginləşdirən vasitə kimi diqqət cəlb edir. Onun vətən məhəbbətini yaralayan, sızladan səbəb əsərlərində aydın şəkildə ifadə olunur. Bu, vətənin bölgələrə bölünməsidir:

Yasəmən gül açıb bəzəyib bağı,
Qönçəylə dolubdur gülün budağı,
Bölümdə qaldıqca vətən torpağı,
Mən bu gözəlliyi duya bilmirəm,
Bahar sevincinə uya bilmirəm

[6, s.24].

Xalq və millət birliyi ustad sənətkarın dilində tez-tez və həyəcanla səslənir. O, nəinki xalq və millətin, hətta millətimizə məxsus çayların da birləşməsini arzulayır. Şairənin “Yaşıl İrmak” şeirində bu istək qabarıq şəkildə öz əksini tapır. Yaşıl İrmak Türkiyədəki çaylardan birinin adıdır:

Yaşıl İrmak!
Yaşıl İrmak!
Gəl Araza qoşul, İrmak!
Ürək həsrət, yollar uzaq...
Solmamış ömrün gülşəni,
Əzizləri yetir mənə.
Biz bir gülüb, bir ağlayaq.
Yaşıl İrmak!

Yaşıl İrmak!
Araz çaya qoşul, İrmak!
Solur çəmən, solur yarpaq,
Bir dön, bizim yerlərdən ax!
Bir qayığa götür məni!
Döndərib dağ çiçəyinə
Sahilində bitir məni!

[6, s.44].

Mirvarid Dilbazinin vətən məhəbbəti hicran, həsrət ağrılıdır. Bu ağrıdan söz açanda müəllifin baba-nənələrə incə bir məzəmməti də hiss olunur. “Niyə Azərbaycan dilim-dilimdi?” – deyən şairənin əsərlərində həsrət bir ana, bir qadın ürəyindən süzülərək misralara, oradan da oxucu qəlbinə yol alır:

Babam!
Necə dözdün bu ağrılara
Qılınclar ikiyə böləndə sizi?
Nənəm!
Neçə dəfə çəkildin dara
Yadlar həll edəndə taleyinizi?..
Qədim körpülərin qırıldı tağı,
Oldu bir millətin iki bayrağı

[6, s.72].

Ya Rəbb, bu nə sitəm, bu nə zülmüdür?
Niyə Azərbaycan dilim-dilimdi?

[6, s.73].

Sənətkarın əsərlərində vətənin tərənnümünə bir təəssüf hissi də qarışır. Bu, millətin dərindən qaynaqlanan bir el qızının, yurduna bağlı vətəndaşın əfsusudur:

Yurd deyib ağlama, gözünə qurban,
Orda nə yurd qalıb, nə ocaq daşı.
Orda düşmənlərin tökdükləri qan,
Orda nalələr var, orda göz yaşsı..
Doğma yurd deyəndə niyə yanırısan?
Ora uçmaq üçün qanadlanırısan.

Orda torpağın da ahı dumandır,
Ağlama, yurd deyib, anam, amandır!
[6, s.70].

Şairənin poetik dilində aşığısayığı deyim tərzini təqdim edən, ritmi, intonasiyası insan qəlbinin duyğularını incəliklə hiss etdirən şeir örnəkləri də vardır.

Köç eləyib köçən durnam,
Durnam, dağlara xoş gəldin!
Uzaq yollar aşan durnam,
Durnam, dağlara xoş gəldin!
[6, s.82].

Əsərdə təkrarlanan xitab və misralar oxunuşa gözəllik gətirir. Bu məsələdə qafiyələrin mükəmməlliyi də böyük rol oynayır:

Qaqqılda, dağlar oyansın,
Bu ölüm, qırğın dayansın.
Uç, könüllər havalansın!
Durnam, dağlara xoş gəldin!
[6, s.83].

Mirvarid Dilbazinin dili *söz səməndi, qeyrət qılınçı, dərdlər anası, qələmləmək, sözləmək, eşq peyğəmbəri* (Füzuli haqqında), *həyat müəllimim* (anası haqqında), *qəm zənciri, xatirələrin eli, kədər xəncəri* kimi maraqlı sintaktik vahidlərlə zəngindir. Şairə 1998-ci ildə yazdığı “Fani dünya” əsərində sənətkarlara verdiyi qiymətlə orijinal ifadələrə yol açmışdır. O, Ü.Hacıbəyli haqqında “musiqinin sərkərdəsi”, H.Cavid haqqında “millətin kahin oğlu”, “böyük sənət dünyasının şahin oğlu” ifadələrini işlətmişdir. Şairə Ə.Cavadı “dan ulduzu” adlandırmış, S.Vurğunu “kürsülərə sinə gərən”, M.Müşfiqi “təbi coşqun, qəlbi kövrək, dağ çeşməsitək çağlayan”, R.Rzanı “qəlbi odlu, sözü kəsərli, ağıl dolu, işıq dolu gözlü” şair kimi dəyərləndirmişdir. O, yazıçı Əli Vəliyev haqqında deyir:

Hanı Əli Vəliyevin
Sərrast vuran söz gülləsi,
Neçə-neçə bədəsilin susa səsi
[6, s.123].

Böyük sənətkar demək olar ki, şairlərin çoxu haqqında bədii dillə dəyərli fikirlər söyləmişdir. O, Eldar Baxış haqqında “kürsülərdən azadlığa alqış deyən, dövrə üsyankar”, Mehdi Hüseyn haqqında “sənətin keşikçisi”, Hüseyn Arif haqqında “elin dürdanəsi, şeiri mirvari dənəsi”, M.S.Ordubadı haqqında “qılinc qələm” sözlərini işlətməmiş, Seyid Hüseynə “söz sərrafı, safların safı”, Əli Kərimə “qız həyalı sənətkar” dəyərini vermiş və bu dəyərləndirmələrlə də sənətkarların özəl xüsusiyyətlərini oxuculara tanıtmışdır. Məlumdur ki, Əbülhəsən Ələkbərzadə “Dünya qopur” romanının müəllifidir. Mirvarid Dilbazi yazır:

Hanı Əbülhəsən
“Dünya qopdu”,
Xəbəri yoxdu, deyəsən
[6, s.124].

Şairənin Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürk və Əliağa Kürçaylı haqqında səsləndirdiyi fikirlər də böyük maraq doğurur və bu ifadələr şairlərin xarakterini aydın şəkildə açır:

Hanı coşqun, vətəncanlı Xəlil Rza?
Qəsbkarın qəsb hökmünü poza-poza
Qəsbkara ölüm yaza
[6, s.124].

Hanı bizim o Kürçaylı Əliağa,
Qələmindən şeir inciləri yağa?!
[6, s.125].

O, Qasım Qasımzadə üçün “xilqəti sadə, nəcib”, İsmayıl Şıxlı ilə bağlı “ürəyi işıqlımız” ifadələrini işlətməmiş, İlyas Əfəndiyevi “səhnəmizin bər-bəzəyi” adlandırmışdır. Həyatda olmayan sənət dostlarını xatırlayıb vəsf edən şairənin özü haqqındakı misralarında incə bir təmənnə, nigaranlıq hiss olunur:

Bu Mirvarid Dilbazi də,
Bu el dərddli el qızı da,
Bu gün-sabah gedəcəkdir.
Görən, onu bu millətdən
Kim, necə yad edəcəkdir?
Alimlərin, şairlərin,

İgidlərin hanı dünya?
Fani dünya!
Fani dünya!

[6, s.125].

M.Dilbazinin poetik dilində bədiilik vasitələrindən olan təzadın böyük rolu vardır. Bunlar fikir təzadları, reallıqların qarşılaşdırılmasından yaranan düşüncələrin dilə gətirilməsidir:

Biri bizə ot yoldurur,
Biri cibini doldurur,
Cahil düşməni güldürür,
Alim ölür qəhərindən

[6, s.106].

Məlumdur ki, fonetik obrazlılıqda ritmik təkrarların böyük rolu vardır. Ümumiyyətlə, üslub məqsədi daşıyan bütün təkrarlar bədii dildə özünəxas keyfiyyətlərə malikdir. Bu mənada, şairənin aşağıdakı misraları diqqət cəlb edir:

Bu dünyanın günəşi var, ayı var,
Meşəsi var, bulağı var, çayı var,
Xəyalımda bir gözəllik payı var,
Yaşayıram, dünya yenə gözəldir.
Yaşıl yarpaq sabah sarı xəzəldir,
Fani dünya niyə belə gözəldir?

[6, s.184].

Mirvarid Dilbazi səmimi hisslər, duyğular şairəsidir. Onun bu cəhəti Nigar Rəfibəyli, Mədinə Gülgünü xatırladır. Belə ki, səmimi lirikadan söz açanda, sözügedən şairələri də unutmaq doğru olmaz. M.Dilbazinin lirik şeirləri insanı kövrəldir, ona duyğulu anlar yaşadır:

Ölsəm, bir gün gəl qəbrimin üstünə
Bircə dəstə bənövşə qoy, bəsimdir!

Baş üstündə bir qaranquş ötəcək,
O da sənə minnətdarlıq səsimdir

[6, s.190].

Böyük sənətkarın əsərlərində özünü oxucularına təqdim edən misralar da vardır. Onun poeziyasının estetik və bədii çəkisi həmin şeirlərdə də özünü göstərir. Bu əsərlərdə təvazökarlıqdan başqa, zərif və incə qürur hiss edirik:

Əslim Dilbazilərdən,
Mərdlər böyüdən yerdən.
Südüm mələk südüdür,
Sərvətim nəğmələrdən
Özüm də Dilbaziyəm
Azərbaycan qızıyam!

[6, s.129].

Nəticə / Conclusion

Nəğməkar şairə Mirvarid Dilbazinin maraqlı dil-üslub keyfiyyətləri vardır. Bu özəlliklər şairənin yaşadığı dövrün ədəbi dil xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Bundan başqa, sənətkarın yaradıcılığının araşdırılması zamanı qarşıya çıxan bir sıra leksik-qrammatik vahidlər Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin daha dərinədən öyrənilməsinin vacibliyini diqqətə çatdırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (2007). Bakı, Şərq-Qərb. 568 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV c. (2006). Bakı, Şərq-Qərb.
3. Hüseynov M. (2010). Səsin poeziyası. Bakı, Elm və təhsil. 318 s.
4. Hüseynov M. (2008). Dil və poeziya. Bakı, Elm.
5. Hüseynov M. (2009). Poeziya dilinin milli qaynaqları. Bakı, Elm və təhsil.
6. Dilbazi M. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider. 280 s.
7. <https://muhaz.org> › meherremin-yeni-seirleri

Nitq səhvləri və nitq defektləri

Nərgiz Hacıyeva

Filologiya elmləri doktoru, dosent. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: haciyeva.nergiz.1961@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4298-0097>

XÜLASƏ

Nitq mədəniyyətinin tədqiq etdiyi sahələrdən biri nitq səhvləridir. Nitq səhvləri dedikdə, dil normalarının pozulması, tələffüz səhvləri, yazıda buraxılan səhvlər, anlaşılmaqlıq səbəbindən yaranan səhvlər, alınma sözləri bilməmək və ya çətin anlamaqdan irəli gələn səhvlər və s. başa düşülür. Ünsiyyət prosesi zamanı, sadə danışq dili və sözlərin tələffüzündə bir sıra səhvlər özünü göstərir ki, bunlar da müxtəlif fonetik hadisələrlə üzə çıxır. Nitq səhvləri dilin bütün – fonetik, morfoloji, leksik və sintaktik səviyyələrində özünü göstərir. Belə səhvlərə anlaşılmaqlıq da daxildir ki, çox vaxt bu hal komik vəziyyət yaradır. Yazıçılar, habelə digər sənət sahibləri komik anlaşılmaqlıqdan müəyyən üslubi məqsədlərlə istifadə edirlər. Bəzən nitq səhvləri və nitq qüsurları terminləri bir-birilə qarışq salınır. Nitq qüsurları müəyyən xəstəliklər və psixi pozuntularla əlaqədar meydana çıxan nitq defektləridir ki, buraya kəkələmənin müxtəlif növləri aiddir. Hər iki hadisə müəyyən psixoloji vəziyyətlə əlaqədar meydana çıxs da, onlar fərqli nitq hadisələri kimi tədqiq olunmalıdır. Məqalədə daha çox dil normalarının pozulması, tələffüz və alınma sözlərlə baqlı məsələlər irəli çəkilir.

AÇAR SÖZLƏR

nitq səhvi, nitq defekti, psixi pozuntu, tələffüz, kəkələmə

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 05.04.2022

qəbul edilib: 11.04.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

Speech errors and speech defects

Nargiz Hajiyeva

Doctor of Philological Sciences, Associate Professor. Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS. Azerbaijan. E-mail: haciyeva.nergiz.1961@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4298-0097>

ABSTRACT

One of the issues studied by speech culture is speech errors. In the process of communication, in simple spoken language, a number of errors in the pronunciation of words manifest themselves, which are emerged by various phonetic phenomenas. Speech errors manifest themselves at all levels of language – phonetic, morphological, lexical, syntactic levels. Speech errors include violations of language norms, pronunciation errors, mistakes in writing, mistakes made due to misunderstandings, mistakes caused by not knowing or not understanding the words, etc. Speech errors include misunderstandings, which often lead to comism. Writers use comic misunderstandings for certain stylistic purposes. The terms of speech errors and speech disorders are often confused. Speech disorders are defects caused by certain diseases and mental problems. This includes different types of stuttering. Although both events occur in connection with a certain psychological situation, they should be studied as separate speech occasions. The article focuses on violations of language norms, pronunciation and borrowing words.

KEYWORDS

speech error, speech defect, psyche disorder, pronunciation, stuttering

ARTICLE HISTORY

Received: 05.04.2022

Accepted: 11.04.2022

Giriş / Introduction

Dil insanların ünsiyyət prosesində istifadə etdiyi, təbii şəkildə yaranan və inkişaf edən işarələr sistemi olub, söz və onların birləşmə qaydalarının yığıdır. Nitq isə dilin konkret olaraq ünsiyyət məqsədilə tətbiqi, dil vasitəsilə ünsiyyət prosesi və hərəkətidir. Əgər nitqdə dilin bütün qaydalarına riayət edilirsə, o, düzgün nitq, əks halda isə nitq səhvi hesab olunur. Nitqdə səhv dil normalarının pozulmasıdır. Bu o deməkdir ki, nitq səhvlərinin tipləri dil qaydalarının tiplərinə əsasən müəyyən olunmalıdır. Dil qaydalarının nə qədər tipi varsa, nitqdə də bir o qədər səhv tipi yarana bilər. Son zamanlar nitq mədəniyyəti və nitq səhvləri məsələlərinə diqqət artmış, bu sahədə bir sıra tədqiqat işləri yazılmışdır.

Tədqiqatçılar düzgün yazı, düzgün tələffüz məsələlərindən danışarkən, daha çox orfoepiya normalarının pozulmasını, vurğunun və intonasiyanın düzgün işlədilməməsini qeyd edirlər. Lakin bəzən nitq səhvləri və nitq qüsurları (nitq defektləri) terminləri qarışdırılır. Rus dilində nitq səhvləri (речевые ошибки) və nitq defektləri (речевые дефекты) həm mənaca, həm də işlənmə dərəcəsinə görə ayrı-ayrı terminlər kimi fərqlənir. Azərbaycan dilində isə nitq səhvlərindən danışarkən, buraya *nitq defektləri* və *nitq qüsurları* terminləri də aid edilir. Bu iki termin arasında mühüm fərqlər özünü göstərir. Nitq səhvləri danışanların nitqində həmin dilin normalarının pozulmasından, dili yaxşı bilməməsi və ya alınma sözlərin tələffüzündən, dialekt və uşaq sözlərindən irəli gəlir, nitq defektləri isə insanların müxtəlif emosional-psixoloji vəziyyəti ilə əlaqədar yaranan xəstəliklərə görə üzə çıxan nitq pozuntularıdır. Bu terminləri birləşdirən əsas cəhət hər ikisinin insan təfəkkürü, yaddaşı və psixoloji vəziyyəti ilə əlaqədar olmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, “defekt” sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə qeyd olunsada, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə onun şərhinə rast gəlinmir [5, s.150]. “Rusca-Azərbaycanca lüğət”in I cildində “defekt” sözü nöqsan, qüsurlu, eyib, zədə kimi tərcümə olunur [11, s.352]. Deməli, biz “defekt” dedikdə, qüsurlu, nöqsanlı nitq başa düşməliyik. Lakin çox vaxt “qüsurlu nitq” ifadəsini “nitq səhvi” birləşməsinin yerinə işlədirlər. Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, bunlar mənaca ayrı-ayrı ifadələrdir. “Речевые ошибки” ifadəsini işlədərkən tədqiqatçılar nitq qüsurlarını deyil, nitq səhvlərini nəzərdə tuturlar. Belə ki, rus dilində “ошибка” sözü səhv, xəta, yanlış kimi tərcümə olunur [12, s.446]. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “səhv” sözünün mənası belə açıqlanır: “Səhv – yazıda, hesablamada, məsələnin həllində və s. yanlışlıq, nöqsan, xəta” [4, s.76]. Deməli, “səhv” sözünə sinonim olan-

lar “qüsurlar” deyil, “xəta” və “nöqsan” sözləridir. “Qüsurlar” sözü isə eyib, nöqsan, çatışmazlıq kimi qeyd olunur.

Son vaxtlar nitq mədəniyyətinə dair aparılan tədqiqatlarda *nitq səhvləri* ifadəsi *nitq qüsurları* kimi göstərilir ki, bu da fikir dolaşığına səbəb olur. P.R.Məmmədovanın “Nitq mədəniyyəti problemləri” kitabında oxuyuruq: “Danışanların nitqində (eləcə də mətn əsasında oxuyanların) ədəbi tələffüzlə bağlı bir sıra qüsurlar özünü göstərir ki, onların iki forması daha xarakterikdir. Bunlardan birincisi yerli şivə və adi danışmaq dilinə məxsus qüsurlardır. Tələffüz qüsurlarının digər qismi sözlərdə (daha çox alınma sözlərdə) vurğunun düzgün deyilməməsi nəticəsində baş verir” [10, s.83].

Deməli, nitq qüsurları deyərkən, kəkələmə, kəkələmənin növləri, uşaqlarda şirindillik və pəltəklik nəzərdə tutulur. Nitq səhvləri isə yazıda, tələffüzdə özünü göstərən fonetik, orfoqrafik, morfoloji, üslubi və sintaktik səhvlərdir.

Nitq səhvlərinin səbəbləri kifayət qədər öyrənilməmişdir. Rusiyalı dilçi-alim N.S.Seytlin bununla əlaqədar üç səbəb göstərir: dil sisteminin təzyiqi (sistemin normaya təzyiqi), qeyri-ədəbi danışmaq dilinin təsiri və nitqin yaranma mexanizminin mürəkkəbliyi [16, s.11]. Dilin üç hissəli konsepsiyasından çıxış edərək buraya sistem və norma, o cümlədən fərdi dil anlayışını aid etmək olar. Belə ki, sistemə dilin ümumi qanunauyğunluqları, normaya isə xüsusi qanunauyğunluqlar və fərdi faktlar daxildir. Dil, qeyri-adi dərəcədə mürəkkəb hadisədir. Onu bilib-bilməmək dərəcəsi fərdidir. Nitq səhvlərinin səbəbi insan psixologiyasının və yaddaşının fərdi xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Nitq zamanı insan təfəkküründə bir neçə mürəkkəb proses baş verir: həm yaddaşda uzun müddət saxlanan sintaktik modellərdən biri, həm də sintaktik modelin tamamlanması üçün leksikanın lazımi söz formaları seçilərək müəyyən olunmuş qaydada düzülür. Bu prosesdə operativ yaddaş (qısamüddətli yaddaş) böyük rol oynayır və bir neçə saniyə davam edir. Onun əsas funksiyası mətnin artıq tələffüz olunan fraqmentlərinin “saxlanması” və hələ tələffüz olunmayanların “qabaqlanması”dır. Rusiyalı dilçi-alim Y.V.Fomenko rus dilində nitq səhvlərini analiz edərək belə nəticəyə gəlir ki, bütün nitq səhvləri subyektiv-psixoloji təbiətə malikdir [20, c.143].

Nitq səhvlərinin tədqiqi rus dilçiliyində müxtəlif istiqamətlərdə aparılır. Səhvlərin təhlili və yığılı həm doğma dili necə bilməkdən və ya uşaq yaşlarından əcnəbi dili mənimsəməkdən, həm də ikinci xarici dili öyrənməkdən asılıdır. Azərbaycan dilində nitq mədəniyyətinə aid yazılan kitab və məqalələrdə nitq səhvlərinə ötəri şəkildə toxunulsa da, bununla bağlı ayrıca tədqiqat işi demək olar ki, yoxdur.

Nitq səhvlərinin tiplərini tədqiq edən Y.V.Fomenko nitq və nitqə aid olmayan (məntiqi və faktik səhvlər), yazıda və şifahi nitqdə baş verən tələffüz səhvləri, nitqin istənilən formasında olan səhvləri daxil edir və bildirir ki, buraya hər bir səhv tipinin müxtəlifliyini də daxil etmək mümkündür.

Danışq dilinin fonetik xüsusiyyətlərinin bədii üsluba gətirilməsi sözlərin sərbəst tələffüz üslubu ilə bağlıdır, yəni danışq dilində sözlər ədəbi dilin orfoepiya qaydalarından nisbətən fərqli tələffüz olunur və bu cür də bədii üsluba gətirilir, ya da sözlərin tələffüz variantları eynilə yazıda da öz əksini tapır [14, s.66-71].

Nitq səhvləri dildə normaların pozulması ilə əlaqədar yaranan səhvlərdir. Onlara tələffüz (orfoepik), leksik, frazeoloji, morfoloji, sintaktik, orfoqrafik, durğu işarələri, üslubi, məntiqi və faktik səhvlər aiddir.

Görkəmli dilçi-alim professor Ə.Əfəndizadə yazılışı çətin olan sözləri xarakter xüsusiyyətlərinə görə dörd qrupa bölür:

- 1) Yazılışı tələffüzündən fərqlənən sözlər;
- 2) Bitişik və ya ayrı yazılmasına görə çətin fərqlənən mürəkkəb sözlər;
- 3) Dilimizə rus dili vasitəsilə keçib, həmin dildəki eyni sözlərdən yazılışına və tələffüzünə görə fərqlənən sözlər;
- 4) Orfoqramı ümumi qaydalarla müəyyənləşən, lakin yazılış qaydası şagirdlərə məlum olmayan sözlər [7, s.10].

Yazılışı yanlış tələffüzə görə fərqlənən sözlər adi danışq dilində ayrı-ayrı şivələrdəki tələffüzlərinə görə fərqlənən sözlərə ayrılır. Adi danışq dilinə *proteza* (səs artımı) və *metateza* (səslərin yerdəyişməsi) hadisələrinin xas olduğunu göstərən Ə.Əfəndizadə belə nəticəyə gəlir ki, adi danışq dilinin xüsusiyyətlərini ayrı-ayrı dialekt və şivələrə məxsus xüsusiyyətlərlə eyniləşdirmək olmaz. O yazır: “Adi danışq dili dedikdə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ümumxalq dilinin üslubi bir qolu – əsasən bütün şivələr və ya onların əksəriyyəti üçün xarakter xüsusiyyətləri özündə əks etdirən qolu nəzərdə tutulmalıdır. Buna görə də yazılışı çətin sözlərdən bir çoxunun yazılışı ilə adi danışq dilinin tələffüzü arasında olan fərqi düzgün başa düşmək üçün adi danışq dilinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini ayırd edə bilmək, bütün dialektlərə və onların əksəriyyətinə aid olduğunu nəzərə almaq lazımdır... Ayrı-ayrı dialekt və ya şivələrə məxsus tələffüz xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən sözlərə isə tamamilə başqa nöqteyi-nəzərdən yanaşmaq lazımdır. Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, bunları yazılışı çətin sözlərin ümumi siyahısına daxil etmək olmaz” [7, s.18].

Nitq mədəniyyətinə dair yazılan məqalə və kitablarda *proteza*, *metateza*, səs uyuşması, səs əvəzlənməsi və s. bu kimi fonetik hadisələr kifayət qədər izah

olunduğu üçün tədqiqat işində o mövzulara yenidən toxunmağı lazım bilmədik. Məhz ona görə də yalnız danışıq dilində rast gəlinən üslubi səhvləri izah etməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq.

N.S.Seytlin nitq səhvlərindən bəhs edərkən, danışıq və anlama səhvlərini bir-birindən fərqləndirir². Danışıq səhvləri ədəbi dilə aid olmayan sadə danışıq dilindəki səhvlərdir. Belə səhvlər üzəndirsə, anlama səhvlərini üzə çıxarmaq üçün xüsusi eksperimentin keçirilməsi tələb olunur. Anlamanın daha çox leksik-semantik səhvlərinə rast gəlinir ki, onlar da sözün mənasını düzgün müəyyən etmir və normaya uyğun gəlmir. Qrammatik mənalar da düzgün anlaşılmaya bilər. Onu da qeyd edək ki, danışıq zamanı yaranan bir çox səhvlər anlama səhvlərindən yaranır.

Yazıçılar bədii əsərlərdə çox zaman anlamanın komik üsullarından istifadə edərək söz oyunu yaradırlar. Bu barədə professor Q.Kazımov yazır: “Komizm obrazlar arasındakı anlaşılmazlıqdan doğur, onların düşdüyü vəziyyətdən, şəraitdən asılı olur. Anlaşılmazlıq situasiyalarında obrazların mənəvi, psixoloji, cismani keyfiyyətləri mühüm rol oynayır” [9, s.208]. Dilçi-alim daha sonra qeyd edir ki, anlaşılmazlığı məntiqi normaların pozulma üsuluna daxil etsələr də, əslində o, müstəqil bir komizm üsulu kimi fəaliyyət göstərir. P.Məmmədova yazır: “Orfoepiya ilə nitq surəti məsələsinin də müəyyən dərəcədə əlaqəsi var. Hətta orfoepik üslub növlərini müəyyənləşdirən əlamətlər sırasında surətin də nəzərə alınması zəruri sayılır” [10, s.40].

Nitq səhvlərindən danışarkən, özlərini ədəbaz kimi göstərən bəzi adamların sözləri guya xarici dildə tələffüz edib danışması da oxucuda gülüş yaradır. Rusiyalı dilçi-alim N.S.Trubetskoy “Fonologiyanın əsasları” kitabında yazır: “Şəhərlilərlə kəndlilərin və ya ziyalılarla savadsızların tələffüzləri arasındakı fərqlərə hər bir dildə rast gəlmək olar. Əksər hallarda xüsusi yekəxana tələffüzü olur ki, bu da etinasız artikulyasiya ilə bağlı olub, ədəbazlara və modabazlara xasdır [13, s.28]. Məsələn: Təzə tanış olduğu adamlara özünü Tarlen – deyə təqdim edirdi [Qədirzadə S., “Övlad”]; Tərən xanım: – Bonjur. Aslan: – Mənim borjomluq halım yoxdur [Rəhman S., “Yalan”].

Dil daşıyıcısı səs səhvlərini qarşısındakı şəxsin nitqində daha tez hiss edir və belə tələffüzü qeyri-normativ, alçaldılmış hesab edir³. Məsələn: Şamxal: – Çox gözəl... Əzizim Niyaz. Qiyas: – Qiyas... Şamxal: – Bilirsiniz, Niyaz müəllim... Qiyas: – Qiyas... Əgər siz bir də mənə Niyaz müəllim desəniz, məndən inciməyin... Mən də

² <http://rep.knu.kz/> handle > data>

³ <https://insportal.ru/> detskiy. sad > raznoe > 2015/03/26>

sizə Şamxal deyil, başqa bir ad deyəcəyəm. Şamxal: – Bəli [Anar, “Şəhərin yay günləri”].

Kənddən gələn insanlar şəhərli modabaz oğlanın danışığını anlamadığı üçün sözləri səhv başa düşür və bu zaman komik vəziyyət yaranır. Məsələn: O da öz aləmində, guya onları dindirsin deyə, ayaq saxlayıb soruşdu: – Ziziya hələ gəlib çıxmayıbdır? Cəlal Səliməyə baxdı, Səlimə Cəlala, bir şey başa düşmədilər. – Ay oğul, “ZİS” kimin olasıdı, hara gələsidi? Cəlal hesab etdi ki, yəqin başa “ZİS” maşını gəlməlidir. Bobik hündürdən güldü: – Dayday, “ZİS” demirəm, Ziziyanı soruşuram. Qudbay, Qürbət sizi başa salar, – deyib getdi... Kişi dilləndi: – Səlimə, olmaya bizim Qürbət də şəhərə gələnnən sora dilini çöndərib olubdu Qudbəy, həə? – A kişi, deyəsən axı bu gədə başqa söz dedi? Mən elə başa düşürəm ki, dedi Qürbətinən Qudbəy gəlib, zizi nə olan şeydi, sizi başa salar [Mehdiyev H., “Sənsiz keçən günlərim”].

“Anlaşılmazlıq obrazın xarakterindən, fiziki keyfiyyətlərindən (karlıq, korluq və s.), hərəkət və davranış tərzindən, vərdiş və adətlərindən doğur” [9, s.214]. Obraz eşitdiyi sözü səhv anlayaraq onu başqa sözlə əvəz edir, bu da kənardakı insanlarda gülüş yaradır. Yanlış eşitmə nəticəsində bir sözün yerinə digəri işlədilir. Belə sözlər *eqkornlar* adlanır. Eqkornlar səslənməsinə görə oxşar sözlərin yerinin dəyişməsi ilə yeni orijinal mənə yaradaraq məndə işlənən sözlərdir. Məsələn: Sonra qocaya döndü: – Babacan, mənə naturşik olarsınızmı? Qoca İlqara tərs-tərs baxdı: – Nə olaram? Xalturşik? İlqarı gülmək tutdu. Vüqar onu dümsüklədi, nəzakətlə cavab verdi: – Babacan, xalturşik yox, naturşik. İlqar ürəklənib söhbətə qarışdı. Fikrini bir də izah elədi: – Bizə elə adam lazımdır ki, güllü-çiçəkli dağların koloritini verə bilsin. Qoca əlini sağ qulağına verib, İlqara tərəf əyildi: – Nə itini dedin? Bəri bax, oğlum, zadın sözü olmasın, yaman köntöy-köntöy danışırsan ha! Vüqar yenə söhbətə qarışmalı oldu:

– Əmican, yəni o şəklə baxanda hiss olunsun ki, bu adam dağ adamıdır... – Hə, bu başqa məsələ. Bu oğlan başqa söz deyirdi axı. Deyirdi kral iti gərək olsun, bu yerlərdə kral iti nə gəzir, yenə çoban iti istəsə, dərd yaradır [Qasımov Ə., “Diplom işi”].

Belə sözlər leksik birləşmə qaydalarını bilməməkdən və ya alınma, köhnəlmiş, professional, formal leksikanın, az-az işlənən sözlərin və idiomatik ifadələrin işlənməsindən düzəlir.

Yazıda səhvlər, nitqdə isə səhvlərdən əlavə yanlışlıqlar da olur. Yanlış, bilməyərkədən lazım olan sözün yerinə digərinin işlənməsindən, yazıda səhv isə diqqətsizlik üzündən baş verir. Yazıda edilən səhvləri oxuduqda anlaşılmazlıq yaranır

ki, bundan da yazıçılar yumor, gülüş məqsədilə istifadə edirlər. Məsələn: Sədr təəccüblə kağızı aldı, diqqətlə oxuyaraq gülə-gülə dedi: – Tarla düşbərəsi yox, canım, tarla düşərgəsi yazmışıq. Təhkimçi yalnız indi başa düşdü ki, “düşərgə” kəlməsini “düşbərə” oxumuşdur [Dağlı S., “Tarla düşbərəsi”]; Ancaq yenə də satıcıya yaxınlaşıb dedim: – Mənə “Hophopnamə” lazımdır. Satıcı qabağıma bir neçə top arşın malı töküüb dedi: – Buyurun, hansından neçə top kefinizdir, apara bilərsiniz. Sonra istəyirsiniz toptopnamə yox, lap top-topxanə tikdirin. – Bağışlayın, mənə düz başa düşməmişsiniz, mən “top-topnamə” deyil, “Hophopnamə” dedim [“Kirpi”, 1962, № 9-10].

Yazıçı C.Gözəlov “Qələmin ucu, qılıncın gücü” felyetonunda Bakı teleqraf poçtunun səhv yazdığı teleqramı tənqid edərək, onun məzmununu aşağıdakı kimi çatdırır: “Tılıbənən vənədi naqida məluiatvr çox nigaranam lazil evə kəli-əmir”. Mən gülməkdən özümü saxlaya bilməyib soruşdum: – Bu nə dilidir? Dostum qısaca cavab verdi: – Qarğa dili.

Mətnə qrammatik omonimlərin işlənməsi də anlaşılmaqlığa səbəb olur və söz oyunu, kalambur yaradır. Məsələn: Bağır: – Yox, zəhmət olmasa, “nöqtə qoyun”u pozun. Xədicə: – Hansı “qoyun”u? Bağır: – Yox e, onu mən sizə dedim. Xədicə: – Mənə “qoyun” dedin? Bağır: – Yox, yox, nə danışırırsınız? Mən sizə dedim ki, nöqtə yoxdur [Anar., “Sizi deyib gəlmişəm”].

Bəzən mətnə qulağına dəniz suyu dolduğu üçün sözləri düzgün anlamayan oğlanın çaşıb qalması və sözləri düzgün eşitməməsi gülüş yaradır. Məsələn: Müəllim də mənə qəzəbli baxdı və bu ara qəribə söz dedi: – Tur de bra. Başa düşmədim. Yəqin qulağıma dənizdə su dolub. – Tur da teş bra ru. Daha da karıxdım. – Tur de annb anted. Belə düşündüm ki, müəllim mənə ələ salır. – Özünü əməlli apar! Kafedradasan! [Süleymanov N., “Göy qurşağı”].

Professor A.A.Zalevskaya məqalələrinin birində ikinci xarici dili yaxşı bilməmək səbəbindən alınma sözlərin milli dildə tələffüzündə səhv işlənməsini qeyd edərək bu barədə mövcud xarici tədqiqatları şərh edir. Tədqiqatçı hər bir fikrə öz münasibətini bildirərək nitq səhvlərini ətraflı izah edir [19, s.6-22]. Alınma sözləri düzgün tələffüz edə bilməyən şəxslərin nitqində səslərin əvəzlənməsi və ya səs artımı özünü göstərir. Məsələn: Qurbanəli: – Pardon, Hüseyn əmi, pardon! Yaxşı bax! Görürsən ki, mıtıryaldır, mıtıryal... Cəlal: – Mıtıryal yox, ay Qurbanəli, material, material [İbrahimov M., “Həyat”]; Temir başını dikəldib hayladı: – Xilor var, xilor!..xilor!... Üçüncü mərtəbənin mənzilinin pəncərəsindən eynəkli bir kişi boylandı: – Alə, bejenes, vo-pervix, xilor yox, xlor!... [Əşrəfoğlu K., “Nırx”].

Komik anlaşılmazlıq üsullarından biri də yaxın səslənən müxtəlif mənalı sözlərin – omofonların, paronimlərin müəyyən situasiya və şəraitdə doğurduğu gözlənilməz mənalara bağlı olur. Məsələn: “Başa düşdük ki, Nəzər müəllim sən demə, bizi kələm qonaqlığına deyil, kələm qonaqlığına dəvət eləyibmiş” [Anar., “Kələm qonaqlığı”]; “Tartan-Partanov ən səfeh alimlərdəndir” əvəzinə, “Tartan-Partanov ən fəsih alimlərdəndir” oxunmalıdır. “Cavanlarımız gözəl kifirlərlə yaşayır” əvəzinə, “Cavanlarımız gözəl fikirlərlə yaşayır” yazılmalıdır [Anar., “Düzəliş”].

Bədii ədəbiyyatda sözlərin tərsinə çevrilib tələffüz edilməsi də üslubi ekspresivliyi və anlaşılmazlığı artırır. Məsələn: Cavanlara məsləhət görürdü ki, qızlarla qarğa dilində danışsınlar: “Nəm inəs mərives”. – Bu nə deməkdir? – Yəni mən səni sevirəm [Süleymanov N., “Tərs külək”]. Daha sonra kişi dişlərini xırçıldıtdı və başladı sayıqlamağa: – “İnaqroy kəç nımığaya ənütsü, miğaya rüyüşü... Balaca Şirini gülmək tutdu. Təzəcə yuxuya getmiş Sayalı arvadı dümsükləyib oyatdı: – Nənə, ay nənə, eşidirsən? Babam qarğadili danışır! Qulaq as!... Sayalı arvad dikəlib oturdu, bir şey kəsdirmədiyindən əli üzündə qalmışdı. – Qadan canıma, nə qarğadili, nə quşdili? – nəvəsindən soruşdu. – Qarğa dili də... Şirin gülə-gülə izah elədi. – Bu kənddə kolxozun alma bağına girəndə öz aramızda qarğadili danışırıq ki, qarovulçu başa düşməsin. Sözləri tərsinə deyəndə olur qarğa dili. “İnaqroy kəç nımığaya ənüstü, mıyağa rüyüşü...”. Alpaşa kişi sayıqlamağına davam elədi. – Nənə, babam deyir yorğanı çək ayağımın üstünə, ayağım üşüyür, – Şirin qarğa dilindən tərcümə elədi [Əşrəfoğlu K., “Qış yuxusu”].

Yazıçılar bəzən üslubi məqsədlər üçün gizli nitqdən istifadə edir, sözlər, cümlələr başa düşülməsin deyə tərsinə yazıb oxuyurlar. Xalq dilində bu cür aydın olmayan, müəmmalı danışmaq tərzinə “qarğa dili” deyilir [1, s.78]. Bəzən də yalnız həmin adamların özünəməxsus, özlərinin bildiyi bir dildə danışılır. Məsələn, M.Adilov “Qreysi və Cinninin qapalı dünyası” adlı məqaləsində bacıların söhbətini belə təsvir edir: Qreysi deyir: – “Kabenqo padem anibadu pitu”. Cinni cavab verir: – Dona ni baba tenqmat”. Adətən öz bacısından beş dəqiqə əvvəl dünyaya gələn Qreysi söhbətə birinci başlayır [Adilov M. Bakı, 2014].

Əgər bir şəxs normativ dilin hər hansı bir sözünü başa düşmürsə, o, öz nitqində həmin sözü düzgün olmadan işlədə bilər. Belə sözlər *maloprizmlər* adlanır. Maloprizmlər səslənməsinə görə oxşar sözlərin birinin digərilə əvəz olunması nəticəsində *nonsens* və ya *komizm effekti* yaradır. Belə ifadələr dili kifayət qədər yaxşı bilmədikdə və ya şəxsin emosional gərginliyi və stress vəziyyəti ilə əlaqədar yaranır. Bu zaman təsvir obyektini danışmaq səsləri olur. Məsələn: Qorxmazov: – İnsan gərək həmişə partirot olsun. Nadir: – Portret? Qorxmazov: – Xeyr, partirot, yəni vətənbaz;

Qorxmazov: – Adə, bu sözləri niyə həlqəyə salmışan? Dilavər: – Mötərizəyə? Bunlar sitatdır. Qorxmazov: – Ştatdır? Mən ştatdan danışmayacağam. Dilavər: – Sitat, yəni özgənin fikri, ayə [Rüstəm S., “Gəldi-gedər”]; – İndi nə dilmanc, ay baba, o kur-yerdir. – Quru yer də olsa, yenə dilmancdır [Rəhimov S., “Saçlı”]; Gözəl: – Gəlinim olasan, ay qəşəng qız, türfə tortu var? Kelner: – Nə tortu? Gözəl: – Türfə. Almurad: – Gözəl, türfə yox, trüfel tortu... Gözəl: – Yanında da qursun limonadı. Kelner: – Nə limonadı? Gözəl: – Qurşun. Almurad: Gözəl, qursun yox, kryuşon [Əfəndiyev İ., “Mənim günahım”].

Nitq səhvlərinə kobud (senzuradan kənar sözlər) və kobud olmayan səhvlər aid edilir. Kobud olmayan səhvlər ciddi olmayan qaydaya – üslubiyyatın qaydalarına aiddir və onlar nəzərə alınmayan, qeyri-dəqiq, xəta kimi işlənən sözlərdir. Çox kobud və xoşagəlməz səhvlər isə *lyapsuslar* adlanır.

Nitq defektləri, qüsurları dedikdə, rus dilçiliyində adətən *kəkələmə* və onun *alaliya*, *afaziya*, *bradilaliya*, *dizartriya*, *dislaliya*, *ranilaliya*, *taxilaliya* kimi növləri və onların aradan qaldırılması yolları başa düşülür. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilçiliyində kəkələmə məsələlərinə dair müəyyən tədqiqat işləri aparılmışdır. Fonetik kəkələmə barədə ilk dəfə professor Ə.Dəmirçizadə məlumat vermiş, onun üslubi xüsusiyyətləri izah olunmuşdur [Dəmirçizadə Ə. Bakı, 1962]. Dildə kəkələmə ilə yanaşı, nitq tutulmaları da özünü büruzə verir. Qeyd edək ki, son illərdə fonetik kəkələmənin və nitq tutulmalarının fonetik-üslubi imkanları barədə tədqiqat işi aparılmışdır [Hacıyeva N. Bakı, 2018].

Adətən kəkələmə və nitq tutulmalarını bir-birindən fərqləndirirlər. Xarici ölkə dilçilərindən O.Vessart belə nəticəyə gəlir ki, kəkələyənlərin nitqində tutulmalar və sağlam insanların nitqində xezitasiya tipli tutulmalar oxşar yerləşməyə malikdir və buna görə eyni faktların təsiri ilə yaranır [Beccart O.B. Москва, 1973].

N.V.Sultanova yazır: “Kəkələyən uşaqlarla nitq tutulmaları olan uşaqlar arasında fərq, nitq defektində qeyd olunmanın dərəcəsi və nitq aparatının əzələlərində tutma simptomları ilə əlaqədardır. Nitq çətinliyinə görə kəkələyən uşaqlarda öz nitqlərinə emosional münasibət yaranır”. Fonetik kəkələməni törədən səbəblər və onların aradan qaldırılması barədə rus dilçiliyində kifayət qədər tədqiqatlar aparılsa da, Azərbaycan dilçiliyində bu məsələ ilə əlaqədar araşdırmalar azlıq təşkil edir. Əslində, nitq səhvləri və nitq defektlərinin hər ikisinin əsasında psixoloji-akustik məqamlar öndə dayanır. Nitq defektlərinin təsviri çoxmüxtəlifliyi ilə fərqlənir. Yazıçılar üslubi məqsədlərlə kəkələmədən, xəstə şəxslərin nitqindən, müəyyən səsləri tələffüz edə bilməyən uşaq nitqi, bir səsin digərilə əvəz olunması, dilişirinlik, pəltəkliyin təsviri və s.-dən istifadə edirlər.

Şəxsin dilinin pəltəkliyini göstərən kəkələmə: Yox. Mənim əsil ə-im Seymu-du. Bizim oğlumuz va-dı. Sən bunu yaxşı bili-sən [Seyidbəyli H., “Cəbhədən cəbhəyə”].

Qorxu zamanı yaranan kəkələmə: Birdən Cənəli bəy xırıltılı səslə: – Qızılları hara qoymusan, Kərim? – deyə xəbər alanda Kərim kəkələmişdi. – Nnə...nə qızıl, bəyim?...Bəyyim, həz...həzrət Abbas haqqı...Mən bolşovoy-zad tanımıram [Hacızadə Ə., “Dünyanı tanı”]; Buradan televizora baxacağıq. – Tele..viz...ora? [Hacızadə Ə., “Dünyanı tanı”]; Nabat: – Mə, mə, mə, mə...Qafar: – Qoyun kimi nə mələyirsən? Dillənsənə! Nabat: – S. s. s. s. Sən kəndə getməmişdin? [Rüstəm S., “Çimnaz xanım yuxudadır”].

Həyəcandan yaranan kəkələmə: Bağır həyəcandan güclə danışdı: – Bu haqsızlıqdır, ç-çə-pişi C-cəbi əmək haqqı olaraq a-alıb... [Vəliyev S., “Şor cüllütü”].

Sevincdən yaranan kəkələmə: Bəhmən Nərgizin ata-anasına yaxınlaşdı və nəfəsi çatmayan adamlar kimi səsləndi: – ...Balam...bunlar...bizi...sözünün dalını gətirə bilmədi. Bəhmənin sevincinin həddi-hüdudu yox idi [Babayev A., “Ayrılıq”]; Birdən dayandı Yaşar, – Te...te...telefon səsi! Sevincdən uşağın tutulurdu nəfəsi [Elçin T., “Qızulduz, Yaşar və Nur nənə”].

Sərxoşluqdan yaranan kəkələmə: Altayın ağzı söz tutmurdu.. – Nurulla...kişini...öldürmək...lazımdır... [Babayev A., “Yalan”]; Karapet: – Almas! Almas! Dur görək də! ...Almas. Yatıra...am....de....de....də...öl...dü...rü....m... [Vəzirov N., “Vay şələküm-məlləküm”].

Başqa dildə danışan şəxslərin Azərbaycan dilində disfluentorlardan istifadə edərək danışması: Varya...nəyisə xatırlamağa çalışıb azərbaycanca: –Eee....sizin...sizin adunuz..., – deyib kəkələdi [Babanlı V., “Həyat bizi sınayır”].

Yalnız bir səslə ifadə olunan kəkələmə: Şamdan: – Mən...m...m...özgə yerə köçürəm...m....m.... Burada dayana bilmirəm [Nərimanov N., “Şamdan bəy”].

Uşaq dilinin şirinliyini göstərən kəkələmə: Salam. Həslət əmi... Sən halda qalmıydın? Ey, bayaxdan səni cözləyilik [Babanlı V., “Həyat bizi sınayır”]; Mən Nöyəş əminin qıyıyam [Babayeva Ə., “Anadil ağlayırdı”] və s.

Fonetik kəkələmənin ən müxtəlif variantlarının – sait və samitlərin, kar və cingiltili səslərin kəkələmədə rolu böyükdür və onların ayrıca tədqiqat işinə ehtiyacı vardır.

Nəticə / Conclusion

Nitq mədəniyyətinin tədqiq etdiyi sahələrdən biri də nitqin müxtəlif üslublarında işlənən səhvlərdir. Buraya ünsiyyətin fərqli situasiyalarında işlədilən tələffüz məsələləri, orfoepik normaların pozulması və müəyyən üslubla əlaqədar edilən səhvlər daxildir. Nitq səhvlərinin müxtəlif növləri vardır ki, bunlardan biri də anlaşılmazlıqdır. Yazıçılar komik anlaşılmazlıqdan və onun növlərindən müəyyən üslubi məqsədlərlə, komik vəziyyət yaratmaq və surəti tipikləşdirmək üçün istifadə edirlər. Çox zaman nitq səhvləri anlayışını nitq defektləri (qüsurları) ifadəsi ilə eyniləşdirirlər. Nitq qüsurları dedikdə, müəyyən xəstəliklər, qorxu, həyəcan, sevinc və s. hadisələrlə əlaqədar yaranan səhvlər başa düşülür. Nitq mədəniyyətinin tədqiq etdiyi nitq səhvləri və nitq defektləri eyni psixoloji vəziyyətlə əlaqədar meydana çıxsada da, onlar müxtəlif dil hadisələri olduğu üçün ayrılıqda tədqiq olunmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Adilov M. (2014). Əyləncəli dilçilik. Bakı, Elm və təhsil. 324 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). II cild. Bakı, Şərqi-Qərbi. 792 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). III cild. Bakı, Şərqi-Qərbi. 672 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). IV cild. Bakı, Şərqi-Qərbi. 712 s.
5. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. (2021). Bakı, Elm. 756 s.
6. Dəmirçizadə Ə. (1962). Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 270 s.
7. Əfəndizadə Ə. (1964). Yazılışı çətin sözlər və onların öyrənilməsi yolları. Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı nəşriyyəti, 60 s.
8. Hacıyeva N. (2018). Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyəti. Elmlər doktoru dissertasiyası, 324 s.
9. Kazımov Q. (1987). Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları. Bakı, Maarif. 228 s.
10. Məmmədova P. (2020). Nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı, Ecoprint. 120 s.
11. Rusca-Azərbaycanca lüğət. (2014). I cild. Bakı, Şərqi-Qərbi. 746 s.
12. Rusca-Azərbaycanca lüğət. (2014). II cild. Bakı, Şərqi-Qərbi. 848 s.
13. Trubetskoy N.S. (2001). Fonologiyanın əsasları. Bakı, Mütərcim. 380 s.
14. Veysəlova M. (2000). Bədii üslubda danışiq dilinin fonetik xüsusiyyətləri. Tədqiqlər. Bakı, Elm. №1, s.66-71.
15. Вессарт О.В. (1973). Лингвистические факторы, провоцирующие возникновение запинок при заикании. Экспериментальное исследование и методы реабилитации. Заикание. Москва, Медицина. 158 с.

16. Джусупов М., Сапарова К.О. (2013). Фоностилистика и звуковая интерференция. Караганда, Вестник КарГУ.
[http://rep.ksu.kz.>handle >data](http://rep.ksu.kz/>handle >data)
17. Залевская А.А. (2008). Речевая ошибка как инструмент научного исследования. Вопросы психолингвистики. № 8, с.6-22.
18. Султанова Н.В. (2015). Заикание или психологические запинки в речи.
<https://insportal.ru.>detskiy.sad >raznoe>2015/03/26>
19. Фоменко Ю.В. (1994). Типы речевых ошибок. Новосибирск, Изд-во НГПУ. 60 с.
20. Цейтлин С.Н. (1982). Речевые ошибки и их предупреждение. Москва, 143 с.

Rəsul Rza yaradıcılığında dil məsələləri

Aliyə Quliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dillər Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: aliya.musali@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-2782-8380>

XÜLASƏ

Məqalədə bədii söz sənətkarlarının ədəbi dilimizin inkişafındakı rolunu daim izləyən və yeri gəldikcə bu barədə özünün elmi-nəzəri fikirlərini qələmə aldığı əsərlərində əks etdirən tədqiqatçı-alim professor Yusif Seyidovun Xalq şairi Rəsul Rzanın yaradıcılığında yer alan dil məsələlərindən bəhs edilir. Tədqiqatçı-alim “Rəsul Rza” adlı araşdırmasında qeyd edir ki, böyük şair dil məsələsinə yaradıcılığı dövründə dəfələrlə müraciət etmiş, dilə yüksək qiymət verərək sözün insanlar arasında, ədəbi-bədii əsərlərdə xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu bildirmişdir. Y.Seyidov bununla bərabər, R.Rzanın Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafındakı xidmətlərindən də söz açmış, konkret faktlara istinad edərək bildirmişdir ki, böyük şair öz yaradıcılığında söz və ifadə vasitəsilə dilimizin zənginləşdirilməsi sahəsində çox işlər görmüşdür. Məqalədə Azərbaycan şeirinə yeni forma gətirən sənətkar kimi şöhrət tapan novator şairin dil, söz və sənətkarlıq məsələlərindən bəhs edilərkən şeirlərindən nümunələrə də yer ayrılmışdır.

AÇAR SÖZLƏR

ədəbi dil, poeziya, dil məsələləri, sənətkarlıq xüsusiyyətləri

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 20.04.2022

qəbul edilib: 05.05.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

The issue of language in the works of Rasul Rza

Aliya Guliyeva

Doctor of Philosophy in Philology, Azerbaijan University of Language. Azerbaijan.

E-mail: aliya.musali@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-2782-8380>

ABSTRACT

Y.Seyidov is one of the scientists who regularly follows the role of word artists in the development of our literary language and reflects his scientific-theoretical views on this topic in his works on various topics. In this sense, People's poet Rasul Rza was not left out of the scholar's pen. In his research entitled "Rasul Rza", the poet often addresses language issues, appreciates the power of language, sees the great role of the word in life, among people, in literature, and so on. R.Rza the main research object in the work of the scientist is the enrichment of our language through the creation of words and expressions in the works.

KEYWORDS

literary language, poetry, language issues, features of art

ARTICLE HISTORY

Received: 20.04.2022

Accepted: 05.05.2022

Giriş / Introduction

Professor Yusif Seyidov söz sənətkarlarının ədəbi dilimizin inkişafındakı rolunu müntəzəm şəkildə izləyən və bu haqda elmi-nəzəri fikirlərini müxtəlif mövzuda yazdığı əsərlərində əks etdirən elm adamlarındandır. Bu baxımdan, Xalq şairi Rəsul Rza da alimin qələmindən kənar qalmamışdır. Onun “Rəsul Rza” adlı araşdırmasında şairin dil məsələlərinə tez-tez müraciət etməsi, dilin qüdrətini yüksək qiymətləndirməsi, sözün həyatda, insanlar arasında, ədəbiyyatda əhəmiyyəti və s. məsələlərdən bəhs edilir. Y.Seyidov söz döyüşündə ucalan şairin həqiqi sənət nümunələri yaratmaqda dilimizin dərinliyinə bələd olduğunu göstərərək yazır: “R.Rza bütün yaradıcılığı boyu bu və ya digər mənada sözdən danışmış, sözə münasibətini bildirmişdir. Bu münasibət isə çox müxtəlif və rəngarəngdir. Şairin fikrincə “söz ümumən incədir, gözəldir, mənalıdır, qüvvətlidir; lakin ondan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə etmək olar; onu müsbət qüvvəyə də, mənfi qüvvəyə də çevirmək mümkündür; söz xoş əhvali-ruhiyyə də yarada bilər, səadət, xoşbəxtlik gətirər; söz yandırır-yaxar da, öldürər də; insanı həyatdan uzaqlaşdırar, dost-tanışdan aralı salar” [5, s.151]. Məlumdur ki, Rəsul Rza ədəbi aləmdə Azərbaycan şeirinə yeni forma gətirən şair kimi şöhrət qazanmışdır. Onun dilçilik elmi ilə bağlı çox sayda fikirləri vardır. Bu fikirlərlə yanaşı, şairin şeirlərində də dilçilik görüşlərini əks etdirən saysız-hesabsız örnəklərlə qarşılaşırıq. Bu mənada, Y.Seyidov R.Rzanın “Söz yarası” şeiri üzərində dayanır. Əsərdə ovçu gülləsindən yaralanan maralın qurbağa ilə söhbətində söz yarasının dərinliyi açıqlanır. Qurbağa yaralı marala deyir:

Nə istəyir, ovçu zalım, qəlbi daş,
Sən maralla mən maraldan, a qardaş?

Qurbağanın özünü ona tay etməsi marala pis təsir edir və o, güllənin yox, söz yarasının onu öldürəcəyini söyləyir. Əsəri təhlil edən tədqiqatçı yazır: “Dildə sözlərin mütləq mənada mənfi-müsbət antonimliyi var; lakin sözün mənfi və müsbət mənası onun məqamından, əhatəsindən, deyiliş tərzindən də asılı olur; bəzən öz-özlüyündə heç bir mənfi məna ifadə etməyən söz mənfi çalarla çıxış edir” [5, s.153].

Rəsul Rzanın el arasında məşhur olan məsələlərə münasibətindən danışan professor, şairin “Acı dil” şeiri ilə “doğru söz acı olar” məsələsinin ideya yaxınlığını irəli sürür. Şairin “Dillər” şeirindən bəhs edən müəllif diqqəti dilin və sözün təsirinə cəlb edir. O, R.Rzanın bu şeirini elmi əsərində təhlil edir. Şeir şairin dillərə münasibətini bildirməkdə xeyli dərəcədə əhəmiyyətli dir:

Ünsiyyətin açarı sizdədir,
 Bəziniz fikri aydın, açıq bizə anladır.
 Bəziniz ustalıqla gizlədir...
 Dil var, insan ömrünü gödəldir
 Qiybətiylə.
 Dil var, yatmış vicdanı oyadır...
 [5, s.157].

Y.Seyidov araşdırmasında Rəsul Rzanı xalq dili xəzinəsindən bacarıqla istifadə edən və ədəbi dilimizin tarixində dəsti-xətti olan sənətkar kimi dəyərləndirmişdir. Onun yaradıcılığı təsdiq edir ki, şair dilimizə ehtiram və məhəbbətlə, böyük və isti sənətkar qəlbi ilə yanaşmışdır. Şairin söz aləmindən süzülüb gələn fikirlər onun dil-üslub xüsusiyyətlərinin zənginliyindən xəbər verir. Məhz bunlar da dilimizlə bağlı yeni və maraqlı faktların əldə edilməsinə səbəb olur.

Tədqiqatçı-alimin diqqətini çəkən məsələlərdən biri də mövzu və ifadə forması seçməkdə əsl novatorluğa malik olan Rəsul Rzanın Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf və zənginləşməsində seçkin roludur: “R.Rza dilin lüğət tərkibinin inkişafını ümumən dilin səviyyəsi ilə əlaqəli götürür və ayrı-ayrı sözlərə, sözlərin məna təkamülünə də bu baxımdan yanaşır” [5, s.160]. Alim şairin dilindəki “ana” və “dost” sözlərinin müqəddəsliyini açaraq diqqəti sözlərin məna siqlətinə yönəldir. O, əsərdə şairin “dərinə saman tərərlər”, “dünya beş gündür, beşi də qara”, “göz gördü, könül sevdi”, “bir könüldən min könlə vuruldu”, “bir baxışı can alan” ifadə və cümlələri haqqında açıqlamalarına da müəyyən qədər yer verir. Rəsul Rzanın yaradıcılığında Azərbaycan dili haqqında mülahizələr xüsusi yer tutur və bu, alimin diqqətinə səbəb olur. “Dil xalqın malıdır”, – deyən şair üçün söz ecazkar bir qüvvədir. Söz-ifadə axtarışları R.Rza yaradıcılığının əsas əlamətlərindən biridir. Əsərlərinin birində şair deyir:

Sözlərim sığallı deyil,
 Şəkərli, ballı deyil.
 Nə mey məclisinə,
 Nə qız albomuna
 Yarayır onlar.
 Onların başqa, yeni,
 Ayrı gərəkliyi var
 [3, s.105].

Doğrudan da, R.Rza Azərbaycan ədəbi dilinə fərqli, özünəməxsus keyfiyyətlər gətirmişdir. Y.Seyidov şairin Azərbaycan dilinin vüsətini yeni dövrlə əlaqələndirməsini təqdir etmiş, onun ana dilinin qanun-qaydalarına riayət etməsini, leksikasının saflığına diqqət yetirməsini, uyğunsuz söz və ifadələrə qarşı çıxmasını yüksək qiymətləndirmişdir. R.Rzanın dilin də şüur kimi dəyişib irəliləməsi haqqında fikirlərinin indi də əhəmiyyətli olduğu dilçi-alimin araşdırmasında öz əksini layiqincə tapmışdır. Məsələn, şair “öz” sözünün yerli-yersiz şəkildə işlənməsinin, “alaq otu” ifadəsinin əleyhinə çıxmışdır. Y.Seyidov R.Rzanın aşağıdakı fikirlərini olduğu kimi qeyd edir: “Dilimizin eybəcər sözlərlə zibillənməsi əleyhinə gərək sən, mən, biz – hamımız etiraz səsimizi qaldıraq. Dil xalqın malıdır, ona məsuliyyətsiz yanaşanları, onu korlayanları, ona etinasız əlaqə bəsləyənləri utandırmaq lazımdır” [5, s.166].

Tədqiqatçının araşdırmasında Rəsul Rzanın əlifba və imla məsələlərinə münasibətini əks etdirən fikirlər də çoxdur. Alim, şairin həmin dövrdə istifadə edilən dialektoloji transkripsiyanın kamil olmaması haqqındakı mülahizələrinə də toxunaraq onun bəzi fikirlərinin mübahisə mövzusu ola biləcəyini qeyd etsə də, həmin mülahizələrin əlifbamızın daha da təkmilləşməsi, imlamızın dəqiqləşdirilməsi, fikirlərin yazıda daha düzgün ifadəsi arzularından irəli gəlməsini yüksək dəyərləndirir.

Məlumdur ki, Rəsul Rza Azərbaycan dilinin əsas fonetik qanunu kimi “ahəng qanunu”nun təsirli rolunu dəqiqliklə görmüş, başqa dillərdən keçən sözlərin Azərbaycan dili ahənginə uyğunlaşmasını, vurğularının dəyişməsini, bunun nəticəsində də həmin sözlərin, imlaların dəyişməsini müsbət hadisə hesab edirdi. Bu baxımdan, Y.Seyidov onun aşağıdakı fikirlərini nümunə göstərir: “Azərbaycan dilində bir sıra başqa dillərdəki kimi, vurğu sabitdir və səslənməsi toxunulmaz olan bəzi keçmə əcnəbi sözlər nadir istisna olmaqla, sözün son hecasına düşür. Nadir deyirəm ona görə ki, keçmə sözlərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan dilinin vətəndaşlığını qəbul edərək, onun qrammatik qaydalarına tabe olmuşdur...” [5, s.174].

Y.Seyidov Rəsul Rzanın dildəki bütün sözlərə, eləcə də vətəndaşlıq hüququ qazanaraq milli sözlərə qarışmış gəlmə sözlərə münasibəti məsələsinin obyektiv olduğunu göstərərək, onun Azərbaycan dilini müasir elmi-texniki tərəqqi dövrünün bütün tələblərinə cavab verən zəngin dillərdən biri hesab etməsini şairin dilçilik görüşlərində əsas kimi irəli sürür. Rəsul Rza bir sıra ölkələrdə öz dillərinə xor baxan, onu bəyənməyən “dönük ziyalılar” məsələsinə də toxunmuşdu. Məlumdur ki, müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblərdən ana dilini bilməyib hakim millətin dilində danışanlara hər zaman rast gəlmək olur. Şair göstərir ki, hansı şəraitdə olursa olsun, qədim mədəniyyətə, zəngin ədəbiyyata malik olan bir xalqın dilini əlindən

almaq mümkün deyildir. O, ana dilini duzun dadı, suyun nəmi, torpağın həyat qüvvəsi ilə müqayisə edir və onları bir-birindən ayırmaq mümkün olmadığı kimi, ana dilini də xalqdan qoparmağın mümkünsüz olduğunu göstərir.

Y.Seyidov araşdırmasında Rəsul Rzanın bədii dil, yazıçı və dil problemi məsələləri haqqındakı təhlillərinə də müraciət edir. Şairin şeir dilini insan duyğularını ifadə edən sənət formalarının ən zəngin dili hesab etməsinə yönəldir, şairin söz seçməsinə, onu yerində işlətməsini, sənətkarlığın mühüm cəhəti hesab etməsini xüsusi olaraq vurğulayır.

Tədqiqatçı-professorun təhlillərində Rəsul Rzanın xoyrat və manilərlə bağlı mülahizələri də müəyyən mövqeyə malikdir. Şairin yalnız obraz silsiləsinin qurulmasında deyil, ayrı-ayrı sözlərin yerində işlənməsi, onların çox ifadəli və təsirli ola biləcəyi yeri seçib tapmaq baxımından Kərkük xoyrat və manilərini qiymətli sənət nümunəsi hesab etməsi alimin nəzərindən yayınmır. O, aşağıdakı örnək əsasında şeirin ifadə qüvvəsini göstərir:

Bülbül kişidi gəldi,
Dərdə duşudu, gəldi.
Bülbül gül havasına
Hələ qış idi gəldi.

Buradakı “*kişimək*” feili şairin diqqətini cəlb etmiş və o, həmin leksik-grammatik vahidin son dərəcə uğurlu dil faktı olduğunu göstərmişdir [5, s.184].

Y.Seyidov araşdırmasında Rəsul Rzanın ədəbi dilin lüğət tərkibinin yeni sözlərlə zənginləşdirilməsi məsələsinə münasibətinə də müəyyən qədər yer vermişdir. Şair o vaxta qədər dilimizdə işlənməyən, lakin milli dil bazasından istifadə ilə yeni yaradılan sözləri, birləşmələri, müəllifli frazeologiyaları və s. keyfiyyətli dil vahidləri kimi dəyərləndirir. O, dili şüurun əsas elementi hesab edir və dilin də ictimai dəyişikliklər, tarixi inkişaf nəticəsində şüurun özü kimi dəyişib irəliləməsini qeyd edir. Tarixdən bəllidir ki, şairin yaşadığı dövrdə ictimai dəyişikliklər çox olmuşdur. Bu baxımdan həmin dövrdə dilə münasibətlər də müxtəlifliyi ilə diqqət çəkir. Əsrin əvvəlində ədəbi dil məsələsi, ortaq türk dili ideyası, bir qədər sonra dilin alınmalarından təmizlənməsi problemi, ənənəçiliyə aludəlik, yeniliklərin asanlıqla qəbul edilməməsi və s. fikir ayrılıqlarına səbəb olurdu. Rəsul Rza dilə münasibətdə obyektiv mövqedə dayananlardan idi. Hələ 1939-cu ildə Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı tərəfindən çağırılmış dil müşavirəsində “Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti və gələcək vəzifələri haqqında” mövzusunda o, “şayani-diqqət”, “hissiqəblülvüqu” və bu kimi xalqımıza yad olan, xalq tərəfindən mənimsənməmiş, xalq

dilinə daxil olmayan, dilimizin ruhuna uyğunlaşmayan sözlərin və ifadələrin dildən kənarlaşdırılmasını məsləhət görmüşdür. O, Azərbaycan dilini ancaq Azərbaycan sözlərindən ibarət bir dil etmək istəyənlərin zərərli iş gördüklərini söyləmişdir. Şair göstərmişdir ki, dilimizin lazım olmayan kəlmələrlə zibilləndiyindən danışmaq heç də dili qara qıfıl altında saxlayaraq ona heç bir yeni kəlmə və terminin daxil olmasına yol verməmək demək deyildir. Bu anlamda, R.Rza həm dildə yeni sözlərin yaradılmasını, həm də gəlişinə ehtiyac duyulan alınmaları zəruri hesab etmişdir [5, s.222].

Müəllif böyük söz ustası R.Rzanı novator – yenilikçi şair adlandırır. O göstərir ki, qüdrətli sənətkar Azərbaycan şeirinə yeni forma gətirməsi ilə seçilir. Yeni forma isə yeni fikir, yeni söz, yeni ifadə tərzini tələb edir. Rəsul Rza heç kəsi təkrar etmədən yeni formanın “bayraqdar”ı oldu və həmin formaya uyğun olaraq yeni söz və ifadələr yaratmaqla dilimizə yeni və maraqlı bir ruh gətirdi. Hər şeydən öndə gələn məsələ budur ki, o, sözləri məqamında işlədən sənətkardır. Bu məsələdə şairin fikri belədir:

Ən mənalı söz belə
Yerli-yersiz işlədəndə
İtirir dəyərini, düzünü
[5, s.180].

Xalqın dili kimi tükənməz bir mənbəyə əsaslanaraq çox sayda yeni söz yaradan Rəsul Rzanın nitq mədəniyyəti təfəkkür mədəniyyəti qədər yüksək idi. Bu və ya digər söz “xalqda yoxdur” deyə zaman-zaman şairi tənqid edənlər də olmuşdur. O isə sübuta ehtiyacı olmayan bir gerçəkliyi anladaraq sözlərin ayrı-ayrı adamlar tərəfindən “uydurulduğunu”, sonralar isə onların hamı tərəfindən qəbul olunduğunu göstərir.

Y.Seyidovun Rəsul Rzaya həsr edilmiş digər əsəri – “Həyat həqiqətli, insan nəfəsli şeirlər” adlı məqaləsi 1969-cu ildə çap olunmuşdur [4, s.191-202]. Əsərdə müəllif göstərir ki, bir-iki şeirlə sənətkarların dil xüsusiyyətlərini təyin etmək mümkün deyil, onu tam şəkildə tanımaq üçün bütün külliyyatını öyrənmək lazımdır. Alim bu barədə yazır: “Sənətkarın əzəmətini bütün varlığı ilə dərk etmək üçün onun əsərlərini toplu şəkildə mütləq etmək vacibdir. Bu mənada şair və yazıçıların külliyyatının buraxılması, yaxud əsərlərinin böyük bir qisminin bir neçə cildə toplanması həmin əsərləri bir növ yeniləyir, oxucuların mütləqində yazıçı yenidən doğulur” [4, s.191]. Əsərdə Y.Seyidov mənaya xüsusi diqqət yetirir və şeirlərin sətirlərinin bir-birinə bağlanıb bütövləşməsində onun böyük rolunu qeyd edir. O, Rəsul Rzanın oynaqlığı və incə lirizmi ilə seçilən əsərlərinin gözəlliyində ümumxalq dilini əsas hesab edir: “Onlar klassik Azərbaycan şeirinin, xalq poeziyasının ən yaxşı

ənənələrinə əsaslanıb ümumxalq dilinin gözəl, elastik ifadələri ilə bəzənmişdir” [4, s.197].

Nəticə / Conclusion

Apardığımız araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, prof.Yusif Seyidov sözlərin döyüşündə ucalan görkəmli Xalq şairimizin həqiqi sənət nümunələri yaratmaq işində onun dilimizin dərinliyinə bələdliyinin mühüm şərt olmasını göstərmişdir. Eyni zamanda Rəsul Rza yaradıcılığında Azərbaycan dili haqqında mülahizələr xüsusi yer tutur və bu, haqlı olaraq alimin diqqətinə səbəb olur. “Dil xalqın malıdır”, – deyən şair üçün söz ecazkar bir qüvvədir. Söz-ifadə axtarışları onun yaradıcılığının əsas əlamətlərindən biridir. Beləliklə, professor Yusif Seyidovun göstərdiyi kimi, Xalq şairi Rəsul Rza Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında nəzəri fikirləri ilə yanaşı, bədii yaradıcılığındakı söz və ifadə yaradıcılığında da böyük zəhmət sərf etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Çobanoğlu F. (2013). R.Rza yaradıcılığı – poeziyanın əbədi baharı. 525-ci qəzet, 9 oktyabr.
2. Məmməd Z. (2014). Ömrün rəngləri – “Rənglər”in ömrü. “Qobustan” jurnalı, № 2, s.80-81.
3. Rza R. (1992). Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, II c. Bakı.
4. Seyidov Y. (2003). Ey ulu dünya. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı. 813 s.
5. Seyidov Y. (2010). Əsərləri. 15 cildə, VIII c. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı.
6. Yusifli V. (2010). R.Rza və müasir Azərbaycan poeziyası. Bakı.

X sinif ədəbiyyat dərslərində Məhəmməd Füzulinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi təcrübəsindən

Bilal Həsənlı

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Əməkdar müəllim. Azərbaycan Dövlət

Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan. E-mail: bilalhasanli@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-6964-0546>

XÜLASƏ

Dünya ədəbiyyatının korifevləri sırasında layiqli yer tutan, üç dildə – Azərbaycan türkcəsi, fars və ərəb dillərində irfani, həyatı problemləri əks etdirən nadir poeziyası, hikmət xəzinəsi ilə lirik və epik əsərlər müəllifi olan Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığının müasir ədəbiyyat dərslərində tədrisi şagirdlərin mənəvi-estetik tərbiyəsində mühüm rol oynayır. M.Füzulinin həyat və yaradıcılığının ümumtəhsil məktəblərində öyrədilməsi ədəbiyyat müəllimindən yeni yanaşma, böyük məsuliyyət və yaradıcılıq tələb edir. Təcrübə göstərir ki, dahi şairin yaradıcılığında sufi simvolikası, əsərlərinin dilində ərəb-fars sözlərinin işlənilməsi ilə bağlı bir sıra çətinliklər qarşıya çıxmışdır. Bu cəhət dərse hazırlıq dövründə nəzərə alınmalı, şagird qavramasında yaranan çətinliklər müxtəlif növ sual və tapşırıqlar, müzakirə və müəllimin şərhı vasitəsilə aradan qaldırılmalıdır.

AÇAR SÖZLƏR

dərs, yaradıcılıq, metod, təhlil, müzakirə

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 06.05.2022

qəbul edilib: 11.05.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Kazımov.

METHODS

From the experience of studying the life and work of Mahammad Fuzuli in the literature classes of the 10th grade

Bilal Hasanli

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Honored Teacher. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: bilalhasanli@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-6964-0546>

Abstract

The study of Mahammad Fuzuli's works in modern literature classes, which deserves a worthy place among the luminaries of world literature, is famous for its unique poetry, lyrical and epic works, which reflect the problems of knowledge and life in three languages – native Azerbaijani Turkish, persian and arabic plays an important role. Teaching the life and work of M.Fuzuli in secondary schools requires a new approach, great responsibility and creativity from a literature teacher. Experience shows that in Fuzuli's work there are a number of difficulties related to sufi symbolism and the use of arabic-persian words in the language of his works. This aspect should be taken into account during the preparation for the lesson, and the difficulties in understanding the student should be overcome through a system of different types of questions and assignments, discussion and teacher's commentary.

KEYWORDS

lesson, creativity,
method, analysis,
discussion

ARTICLE HISTORY

Received: 06.05.2022

Accepted: 11.05.2022

Giriş / Introduction

Ümumtəhsil məktəblərinin ədəbiyyat dərslərində M.Füzulinin həyat və yaradıcılığının X sinifdə öyrənilməsinə 7 saat vaxt ayrılmışdır:

1. M.Füzulinin həyat və yaradıcılıq yolu – 1 saat.
2. “Məni candan usandırdı” qəzəli. Məzmun üzrə iş – 1 saat.
3. “Məni candan usandırdı” qəzəli. Təhlil üzrə iş – 1 saat.
4. “Leyli və Məcnun” poeması. Məzmun üzrə iş – 2 saat.
5. “Leyli və Məcnun” poeması. Təhlil üzrə iş – 2 saat.

Müasir ədəbiyyat dərslərində interaktivliyin gözlənilməsi, şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətinə sövq edilməsi və bu məqsədlə dərsləklə yanaşı, əlavə mənbələrdən də istifadə olunması fənn kurikulumunun mühüm tələblərindəndir. Bu baxımdan M.Füzulinin həyat və yaradıcılığının tədrisi zamanı əlavə mənbələrdən istifadə imkanları genişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli Sərəncamına əsasən, şairin 6 cilddən ibarət “Əsərləri” nəşr olunub məktəb kitabxanalarına hədiyyə edilmişdir. Müəllim dərse hazırlıq dövründə mövzu ilə əlaqədar sual və tapşırıqlar sistemini işləyərkən bu mənbələrdən yaradıcı şəkildə istifadə etməli, şagirdlərin müstəqil işinə, tədqiqatçılıq fəaliyyətinə metodik zəmin yaratmalıdır.

X sinifdə sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolunun öyrənilməsinə həsr olunan dərsin motivasiya mərhələsində “Füzuli – 500” sənədli filmindən seçilmiş video-kadrlar nümayiş etdirilir. Bu görüntülərə əsasən yığcam müzakirə aparılaraq tədqiqat sualı müəyyənləşdirilir: “Məhəmməd Füzulinin həyat və yaradıcılıq yolundakı hansı məqamlar onu qüdrətli sənətkar kimi səciyyələndirməyə imkan verir?”.

VIII sinifdə “Söz” qəzəlinin tədrisi zamanı şagirdlərin tədqiqat sualı ilə bağlı mənimsədikləri biliklər əsasında ilkin mülahizələr dinlənilərək lövhədə qeyd edilir. Şagirdlər kiçik qruplarda müəllimin tapşırığına əsasən sənətkarın həyat və yaradıcılığı üzrə dərsləkdəki mətnlə tanış olur, sual və tapşırıqlar əsasında şairin həyat yolu, lirik əsərləri, poemaları, alleqoriyaları üzrə təqdimatlar hazırlayırlar. Təqdimatların müzakirəsi zamanı M.Füzulinin Bağdad yaxınlığında – Kərbəla şəhərində yaşamasının səbəbi şagirdlərdə maraq doğurur. Müəllimin verdiyi əlavə izahat və müzakirə nəticəsində onlara aydın olur ki, şairin atası Süleyman qədim oğuzların Bayat qəbiləsindən olan Azərbaycan türküdür. O, XV əsrin sonlarında İraqa köçərək Şərqi mədəniyyət mərkəzlərindən olan Bağdad şəhəri yaxınlığında məskunlaşmış azərbaycanlılardandır. Şagirdlərin VII sinifdə “Azərbaycan tarixi”

dərslindən mənimsədikləri biliklər xatırladılaraq göstərilir ki, XVI əsrin əvvəllərində İraq Səfəvilər dövlətinin hakimiyyəti altında olmuşdur.

Şair müəllifi olduğu qitədə doğulduğu, yaşadığı və dəfn olunduğu Kərbəla haqqında yazırdı:

Ey Füzuli, məskənim çün Kərbəladır, şeirim
Hörməti hər yerdə vardır, xəlv onun müştəğidir.
Nə qızıldır, nə gümüş, nə ləli, nə mirvarıdır,
Sadə torpaqdırsa, lakin Kərbəla torpağıdır.

Şairin təhsili ilə bağlı məqamlara toxunan şagirdlər qeyd edirlər ki, Füzuli kiçik yaşlarından təhsilə, bilik qazanmağa can atmış, Kərbəla və Bağdadın təhsil ocaqlarında bir çox elmlərə dərinlən yiyələnmişdir. Mənbələrdə onun universal bilik sahibi olduğu, dövrünün elmi nailiyyətlərini dərinlən mənimsədiyi, astronomiya, ədəbiyyat, musiqi, fəlsəfə ilə yanaşı, astrologiya, tibb, cəbr və s. elmlərin də bir sıra sahələrinə bələd olduğu qeyd edilir. Əsərlərindəki yüksək bədiilik, elmi məzmun, ədəbi-fəlsəfi və dini ideyalar onun mükəmməl təhsil aldığı, mütəfəkkir sənətkar, böyük söz ustası olduğunu bir daha sübut edir. Füzulinin bir sənətkar kimi püxtələşməsində özünəqədərki klassik milli ədəbi-bədi irsi və folkloru mənimsəməsi, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbiyyatına, xüsusən də ərəb-fars mədəniyyətinə dərinlən bələdçiliyi böyük rol oynamışdır. Bu fikirlərin müzakirəsi zamanı şagirdlərə aydın olur ki, Füzuli gənc yaşlarından bədi yaradıcılığa başlamış, “şeir içində, əlbəttə, hikmət vardır” – deyərək, “ülum və fünunu” (elmləri və fənləri) öyrənmiş bir sənətkar olmağa çalışmışdır. Qazandığı elmi biliklər onun yaradıcılığına xüsusi təsir göstərmiş, elmiliyin və bədiiliyin vəhdətində kamil sənət nümunələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Mütəfəkkir şair özünəməxsus bədi üslubda əsərlər yazmaq niyyəti ilə daim yeni deyim, orijinal fikir, ideya, poetik forma axtarışında olmuş və yüksək ideya-bədi dəyərə malik söz sənəti nümunələri yaratmışdır.

Müzakirə zamanı qeyd edilir ki, Füzulinin bədi irsi zəngin və çoxcəhətlidir. O, Azərbaycan türkcəsində qəzəl, qəsidə, tərkiqbənd, tərribənd, qitə və rübailərdən ibarət “Divan”, “Bəngü-Badə”, “Söhbətül-Əsmar”, “Leyli və Məcnun” poemalarının, “Şikayətnamə” satirik nəsr əsərinin, fars dilində yazdığı “Səhhət və Məraz”, “Rindü-Zahid”, “Yeddi cam” əsərlərinin, fars və ərəbcə “Divan”ların müəllifidir.

Füzuli yaradıcılığına həmişə böyük məsuliyyətlə yanaşmış, öz əsərləri üzərində ciddi işləmiş, daim yaradıcılıq axtarışında olmuşdur. Dərsin gedişi zamanı müəllim əlavə mənbədən istifadə edərək sənətkarın aşağıdakı fikirlərini şagirdlərin diqqətinə çatdırır və bu məsələ ilə əlaqədar onlara öz münasibətlərini bildirməyi tapşırır: “Elə

vaxtlar olmuşdur ki, gecə səhərə qədər oyaqlıq zəhərini dadmış və bağırımın qanı ilə bir məzmunu tapıb yazmışam. Səhər olanda başqa şairlərlə uyğun gəldiyini görüb, yazdığımı pozmuşam, ona sahib çıxmamışam (şeirlərim sırasına salmamışam). Elə vaxtlar da olmuşdur ki, gündüz axşama qədər düşüncə dəryasına dalıb, söz almazı ilə mənə gövhərini deşmişəm. Bunu görənlər: bu məzmun anlaşılmır, bu ləfz xalq arasında işlənilmir və xoşagəlməzdir, deyər-deməz, o məzmun gözümdən düşmüş, hətta onun üzünü köçürməmişəm” [7, s.17].

Müzakirə zamanı şagirdlərin diqqəti şairin Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafındakı roluna yönəldilir. Qeyd edilir ki, müasiri olan ədiblərin o dövrdə Azərbaycan türkcəsində əsər yazmaqda çətinlik çəkdiqləri üçün öz əsərlərini fars dilində qələmə alması şairi düşündürmüş və o, bu vəziyyətə etiraz olaraq yazmışdır:

Ol səbəbdən fars ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Ləhceyi türki qəbuli-nəzm tərkib eyləsə,
Əksəri-əlfazi namərbut, nahəmvar olur.
...Məndə tövfiq olsa bu düşvari asan eylərəm,
Növbahar olğac dikəndən bərgi-gül izhar olur.

Mütəfəkkir sənətkar Azərbaycan dilində kamil, nəzmi-nazik (incə nəzm) nümunələr yaratmaqla onun imkanlarını, ifadə, ibarə gözəlliklərinin sonsuzluğunu lirik və epik əsərlərində parlaq nümunələrlə əks etdirmişdir.

Dərs zamanı şairin yaradıcılığında qəzəl janrının mühüm yer tutmasının səbəbləri barədə söhbətlər aparılır. Qeyd edilir ki, Füzuli Azərbaycan dilində yazdığı “Divan”ının müqəddiməsində qəzəldən danışarkən bu janrın bir neçə xüsusiyyətini qeyd etmişdir:

Qəzəldir səfabəxşi-əhli-nəzər,
Qəzəldir güli-busitani-hünər.
Qəzəli-qəzəl seydi asan degil,
Qəzəl münkiri əhli-irfan degil.
Qəzəl bildirir şairin qüdrətini,
Qəzəl artırır nazimin şöhrətini.
Könül, gərçi əşara çox rəsm var,
Qəzəl rəsmi et cümlədən ixtiyar.

Ki, hər məhfilin ziynətidir qəzəl,
Xirədməndlər sənətidir qəzəl.
Qəzəl de ki, məşhuri-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola.

Şagirdlərin nəzərinə çatdırılır ki, bu misralarda qəzəlin “məşhuri-dövrən” olması, asan oxunub yazılması haqqında mülahizə yürüdən, öz fikirlərini cəmiyyətə çatdırma bilmək üçün qəzəl janrından istifadə edən sənətkar, farsca “Divan”ına yazdığı müqəddimədə qəzəl haqqında olan fikirlərini tamamlayır. O, burada qəzəl janrının mübhəm ibarələrdən uzaq, məhəbbət mövzusunə uyğunluğunu göstərir, xüsusilə də öz qəzəllərinin sənətkarlıq və mənaca dərinliyindən bəhs edir.

Dərs zamanı şagirdlərin digər əlavə mənbə üzərində işi təşkil edilir, onlara aşağıdakı fikirləri diqqətlə oxuyub münasibət bildirmək tapşırığı verilir: “Füzuli aşıqanə ifadələrlə elə gözəl üstüörtülü fikirlər söyləmişdir ki, bunlar ancaq düzgün düşünə bilən kamil insanlar tərəfindən dərk edilə bilər. Eyni zamanda, şair məhəbbət mövzusunda sadədil, zərif insanların zövqünü oxşayacaq əsərlər yaratmışdır. Məhz onun yazdıqları bu cəhətdən mənalıdır. Sözlərin məharətlə işlənilib bir növ rəmzi mənə daşması şairin yaradıcılığına çoxmənalılıq xüsusiyyəti qatır. Sadə oxucu belə əsərləri oxuduğu zaman məhəbbət macərasından xoşlanır, şairin məhəbbəti izhar etməsini, aşıqla məşuq arasındakı ünsiyyəti öz qəlb aləminin müəyyən arzu və istəkləri ilə bağlayır. Arif oxucu orada daha dərin ictimai-fəlsəfi mənalar görə bilir. Söz sənəti maraqlıları isə əsasən sənətkarın sözdən necə istifadə etmək məharətini izləyir” [8, s.344].

Şairin böyük sənət uğuru hesab edilən ana dili, fars və ərəb dillərində qəsidələr divanı yaratdığı qeyd olunur. Nümunələr gətirilərək şagirdlərdə böyük söz ustasının qəsidələrində janra yeni münasibət, İslam dininin müqəddəslərinə, dövrünün hökmdarlarına, tarixi hadisələrə münasibətin öz əksini tapması, müasirlərinə müraciətlə ədalət çağırışı etməsi, bu əsərlərin yüksək bədii sənətkarlıq nümunəsi olması barədə dolğun təsəvvür yaradılır. Fərqli zamanlarda yazılmış bu qəsidələrdə oxucu humanist şairin dünya, insan, zaman haqqında düşüncələri ilə tanış olmaq imkanı qazanır.

Təqdimatların müzakirəsi zamanı sənətkarın fars dilində qələmə aldığı “Rindü-Zahid”, “Səhhət və Mərəz”, ərəb dilində yazdığı “Mətlə ül-etiqaq” adlı elmi-fəlsəfi əsərləri haqqında da fikirlər söylənilir. Qeyd edilir ki, ata ilə oğulun mükəliməsi şəklində yazılmış “Rindü-Zahid” əsərində dövrün ictimai-siyasi və əxlaqi məsələlərinə münasibət bildirilir. “Səhhət və Mərəz” əsərində Füzuli öz dövrünün

tibbi görüşlərini bədii şəkildə qələmə almış, “Mətlə ül-etiqaq” əsərində isə elm, din, ilk yaradılışla bağlı fəlsəfi məsələlər, Allahın varlığı, peyğəmbərliklə əlaqədar baxışlar öz əksini tapmışdır.

Dərsin ümumiləşdirmə və nəticə çıxarılması mərhələsində sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolunun müzakirəsi nəticəsində əldə olunmuş biliklər ümumiləşdirilərək qeyd edilir ki, mütəfəkkir şair Azərbaycan əruzunun orta əsrlərdə misilsiz nümunələri olan qiymətli əsərlərini ana dilində yazmış, eyni zamanda ərəb və fars dillərində də klassik sənət örnəkləri yaratmışdır.

Füzuli insana və söz sənətinə böyük dəyər verərək, “aləm sədəfində insandan qiymətli bir gövhər görmədiyini və insan gövhərində isə sözdən şərəfli cövhər tapmadığını” bildirmişdir. Sənətkarın fikrincə, “əsas məsələ sözü zinətləndirməkdə deyil, mənadadır. Mənalı söz kamalı doğruluqdan alar. Düz sözü tərifi də, məzəmmətlə də demək olar. Çünki söz insanlığın həqiqətindəndir. O, gah tərifi, gah da məzəmmətə layiqdir”.

Füzuli yaradıcılığında mühüm yer tutan lirik əsərlərin, poemaların, alleqoriyaların təhlili nəticəsində şagirdlər belə qənaətə gəlir ki, qüdrətli sənətkarın yaradıcılığında humanist məzmun, vətəndaşlıq mövqeyi ön planda dayanır. O, əsərlərində məhəbbət və gözəlliyi, insan qəlbinin ülvi, zərif duyğularını tərənnüm etmişdir. Sənətkar lirik şeirlərində oxucunu dünyanı, həyatı dərk etməyə, məhəbbət və gözəlliyə tapınmağa, saflıq və xeyirxahlığa səsləyir. Eyni zamanda şair əsərlərində özünün ictimai-siyasi görüşlərini, dini düşüncə, iman və əqidə duyğularını əks etdirmiş, yeri gəldikcə satira, tənqid, ifşa, yumordan istifadə edərək cəmiyyətdə və insan təbiətindəki qüsurlara da münasibət bildirərək iqtidar sahiblərini haqq yoluna çağırılmışdır.

Şairin zəngin yaradıcılığı cəmiyyətin bütün zümrələri üçün mənə dərinliyi, məzmun aydınlığı, ideya-bədii sənətkarlığın dərk edilməsi baxımından əlçatan olmuşdur. O, özünün bir-birindən qiymətli əsərləri ilə həm yüksək ziyalı təbəqəsini, həm şeir, sənət maraqlılarını, həm də sadə oxucu kütlələrini yaradıcılığına cəlb edə bilmişdir.

Növbəti ədəbiyyat dərslində “Məni candan usandırdı” qəzəlinin məzmununun mənimsənilməsi və təhlili üzrə iş təşkil edilir. Motivasiya: Bu mərhələ bəstəkar Cahangir Cahangirovun “Füzuli kantatası” və Şövkət Ələkbərovanın ifasında “Məni candan usandırdı” mahnısının dinlənilməsi ilə başlanır. Bu zaman şagirdlərin kantata barədə bilikləri öyrənilir, müzakirə əsasında tədqiqat sualı müəyyənləşdirilir: “Məni

candan usandırdı” qəzəlində aşıqın sevgisi və keçirdiyi hisslər hansı yeni çalarlarda əks olunmuşdur?

Şagirdlərin qəzəl janrı haqqında bilikləri müsahibə yolu ilə aşkara çıxarılır. Qeyd edilir ki, “qəzəl” ərəb sözü olub, mənası “sevmək”, “aşıq olmaq” deməkdir. Yaxın və Orta Şərqlə xalqları ədəbiyyatında lirik növün ən geniş yayılan janrı olan qəzəl, əsasən məhəbbət və gözəllik mövzularında yazılır. Bununla yanaşı, təbiət və ictimai-fəlsəfi məzmunlu qəzəllər də üstünlük təşkil edir. Müəllimin sualları əsasında qəzəlin qafiyə sistemi, mətlə və məqtə beyt, şah beyt, rədif anlayışları, beytlərin sayı barədə qazanılmış biliklər də bir daha xatırladılır [3, s.113-114].

Əsərin mətn hissəsinin oxunuşundan əvvəl “Məni candan usandırdı” qəzəlinin vəznini və bəhrini barədə də söhbət aparılır. Qeyd edilir ki, şeir ərəz vəzninin həzəc bəhrində yazılmışdır. Bəhrlə bağlı nəzəri məlumatlar müəllimin ifasında ifadəli oxu nümunəsi ilə konkretləşdirilir:

məfA İlün	məfA İlün	məfA İlün	məfA İlün
Məni candan	usandırdı,	cəfadan yar	usanmazmı?
Fələklər yan	dı ahimdən,	muradım şəm	i yanmazmı?

Daha sonra oxu üzrə iş təşkil edilir: qəzəlin məzmununu ilə bağlı müsahibə aparılır, tanış olmayan söz və beytlərin mənası aydınlaşdırılır.

Növbəti dərisdə qəzəlin təhlili üzrə iş təşkil edilir. Tədqiqat sualı müəyyənləşdirilir: “Qəzəldə şairin oxucuya çatdırmaq istədiyi başlıca fikir nədir?”.

Kiçik qruplar dərslində verilən suallar əsasında təqdimat və müzakirəyə hazırlanırlar:

1. Qəzəl hansı mövzuda yazılıb?
2. Əsərdə təsvir olunan sevgini necə izah etmək doğru olar?
3. Lirik qəhrəmanlar – aşıq və sevgili obrazları hansı cəhətləri ilə diqqət cəlb edir?
4. Aşıqın öz eşqində sadıq, dönməz olmasının əsl səbəbi nədir?
5. Qəzəlin bədii keyfiyyətini artıran vasitələr hansılardır?

Təqdimatların müzakirəsi zamanı aydınlaşdırılır ki, Füzulinin qəzəllərində məhəbbət mövzusu mühüm yer tutur. Şairin əsərlərində sufizmin ilahi hüsn və ilahi eşqlə yanaşı, bir də “Nuri-həqqin” – ilahi qüdrətin öz yaratmışlarına – insana bəxş etdiyi həyatı, bəşəri eşq və gözəllik fəlsəfəsi də mövcuddur [4, s.7].

Müzakirə zamanı şagirdlərdə “Məni candan usandırdı” qəzəlində həyat, bəşəri eşq və gözəllik fəlsəfəsinin öz əksini tapması fikri formalaşır. Əsərdəki “Desəm, ol bivəfa bilməm, inanarmı, inanmazmı?”, “Degildim mən sənə mail, sən etdin əqlimi zail” misralarındakı işarələr də burada bəşəri eşqdən bəhs edildiyini bir daha göstərir.

Şagirdlərin diqqəti əsərdəki aşiq obrazını səciyyələndirən cəhətlərə yönləndirilir. Təqdimatlarda aşiq obrazının təhlili ilə əlaqədar bildirilir ki, aşıqın şikayətləri onun bədbin ovqatını əks etdirir. Sevgidə uğursuzluğa düşər olan aşiq əsərdə ona laqeyd olan sevgili ilə qarşılaşdırılır. Uğursuz aşıqın ahından fələklər yansa da, muradının şamı yanmır. O, bədbin bir ovqatdadır. Buna səbəb başqalarına xoş münasibət göstərən sevgilisinin onun dərindən xəstə düşən aşıqə biganə qalması, dərindən dərman olmamasıdır.

Aşıqın sonrakı məzəmmətindən aydın olur ki, həssas aşıqın çəkdiyi iztirabların səbəbi həm də öz dərini, sevgisini gizli saxlamasıdır. Lirik qəhrəmanı narahat edən səbəb sevgisini, çəkdiyi əzabları bivəfa saydığı yarın başa düşməməsi və onun hisslərinə inanmamasıdır.

Qəmim pünhan tutardım mən, dedilər yarə qıl rövşən,
Desəm, ol bivəfa bilməm, inanarmı, inanmazmı?

Hicran gecələrində canı od tutub yanan, qanlı göz yaşı axıdan aşıqın ahı, əfğanı xəlqi oyatsa da, qara bəxti oyanmır:

Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi-giryanım,
Oyadar xəlqi əfğanım, qara bəxtim oyanmazmı?

Bu beytin müzakirəsi zamanı şagirdlərin diqqəti “qara bəxt” ifadəsinə, epitetə cəlb edilir. Əslində 2-ci misrada “yatan bəxtin oyanması” ifadəsinin işlənməsi ilk baxışda daha məntiqli görünür. Lakin şair burada böyük sənətkarlıqla “qara” epitetinə üstünlük vermişdir. Çünki yatan bəxtin nə vaxtsa oyanmasına az da olsa, bir ümid var. Lakin “qara bəxt” ifadəsi aşıqın ümitsizliyini, bədbin ovqatını, taleyindən şikayətini daha qabarıq şəkildə ifadə edir. Aşıqın keçirdiyi təzadlı hisslər aşağıdakı beytdə də yüksək sənətkarlıqla əks etdirilmişdir:

Güli-rüxsarinə qarşu gözümdən qanlı axar su,
Həbibim, fəsli-güldür bu, axar sular bulanmazmı?

Dərdli, həssas aşiq sanki sevgilisinin bu sözləri eşidib onun məzəmmətindən inciyə biləcəyini duyaraq, küskünlük üçün onun əlinə bəhanə vermək istəmir, düşdüyü vəziyyətin, qanlı göz yaşı axıtmasının səbəbini təbiətlə bağlayır, gül, bahar fəslində çay sularının da bulanıq olması ilə əlaqələndirir. Əsərdə sevgili – məşuqə obrazı aşiqin dili ilə təqdim olunur. Qeyd edilir ki, aşiq öz şikayətlərində sevgilisini laqeydlikdə günahlandırır. Məşuqənin qeyri-adi gözəlliyi, aşiqin iztirablarına etinasızlığının mümkün səbəbləri haqqında şagirdlərin mülahizələri müzakirə olunur. Gerçək aşiqin nalə və şikayətlərini əks etdirən məcazlar – təzad, qarşılaşdırma, mübaligə, bədii sualların, eləcə də daxili qafiyələrin əsərin bədii təsir gücünün artırılmasında rolu aydınlaşdırılır.

Müzakirə nəticəsində əldə edilən qənaətlər ümumiləşdirilərək belə nəticə çıxarılır ki, Füzuli bədii söz incisi olan bu qəzəldə insanın nəcib hissələrini, ülvə məhəbbət duyğularını, ümid və arzularını böyük sənətkarlıqla tərənnüm etmişdir.

Nəticə / Conclusion

Müasir ədəbiyyat dərslərində klassik sənətkarların həyat və yaradıcılığının, monoqrafik şəkildə öyrənilən əsərlərinin tədrisi aktual metodik problemlərdən biri kimi diqqət cəlb edir. İnteraktiv təlim metodları ilə keçilən müasir ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin bədii əsəri qavraması ilə təhlili, ədəbi-nəzəri biliklər, anlayışlar arasında əlaqənin dərinləşdirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Ədəbiyyat dərslərində klassik irsin, o cümlədən M.Füzulinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi bugünkü tərbiyə metodlarından, şagirdlərimizin mövzu, əsərlə bağlı düşüncələrindən təcrid olunmuş şəkildə tədris oluna bilməz. Təlimin düzgün təşkili nəticəsində şagirdlər M.Füzulinin ədəbiyyat tarixindəki rolunun yaradıcı şəxsiyyət kimi özünəməxsusluğunun müəyyənləşdirilməsində, bədii əsərlərinin təhlilində, mənəvi, emosional, estetik cəhətdən qiymətləndirilməsində müstəqillik və fəallıq nümayiş etdirirlər. Sənətkarın niyyəti, onun zaman və insan konsepsiyasının yaratdığı obrazlar sistemində, əsərin quruluşunda öz əksini necə tapması bədii əsərin ideya-məzmununun, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin dərinədən qavranılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dərsdə ədəbiyyat tarixi və nəzəriyyəsi üzrə biliklərdən məqsədyönlü istifadə və təhlil bacarıqlarının tətbiqi nəticəsində şagirdlər sənətkarın bədii əsərlərini mənəvi-estetik meyarlar əsasında qiymətləndirirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (2009). Altı cildə. III cild. Bakı, Elm. 736 s.
2. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. (2017). Ədəbiyyat. X sinif üçün dərslik. Bakı, Bakınəşr. 208 s.
3. Əsgərli Z. (2014). Poetika. İzahlı sözlük. Bakı, Elm. 262 s.
4. Füzuli M. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Çarşıoğlu. 600 s.
5. Füzuli M. (2005). Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb. 400 s.
6. Füzuli M. (2005). Əsərləri. Altı cildə. II cild. Bakı, Şərq-Qərb. 336 s.
7. Füzuli M. (2005). Əsərləri. Altı cildə. III cild. Bakı, Şərq-Qərb. 472 s.
8. Füzuli M. (2005). Əsərləri. Altı cildə. IV cild. Bakı, Şərq-Qərb. 344 s.
9. Füzuli M. (2005). Əsərləri. Altı cildə. V cild. Bakı, Şərq-Qərb. 224 s.
10. Füzuli M. (2005). Əsərləri. Altı cildə. VI cild. Bakı, Şərq-Qərb. 384 s.
11. Həsənov B., Əliyev S., Mustafayeva A. (2017). X sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, Bakınəşr. 208 s.
12. <https://www.youtube.com/watch?v=zOTWYtu3HXU>
13. <https://www.youtube.com/watch?v=MzKDr2YgL6Y>

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında ana dili və onun tədrisi məsələləri

Kamal Camalov

Pedaqogika elmləri doktoru, dosent, Əməkdar müəllim. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Azərbaycan. E-mail: kamal.camalov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1977-7250>

Sevda Kərimova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Azərbaycan. E-mail: sevda.kerimova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8063-4737>

XÜLASƏ

Məqalədə gəncliyin mənəvi tərbiyəsində ana dilinin rolu haqqında fikirlər əks edilmişdir. Göstərilir ki, Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadəni ömrü boyu məşğul edən məsələlərdən biri də ana dili və onun tədrisi ilə bağlı problemlər olmuşdur. O, dilimizin “vətəndaşlıq hüquqları”, onun poetik, leksik imkanlarını yaşatmaq uğrunda mübarizə apararlardan biri kimi yadda qalmışdır. Vətənpərvər şair doğma ana dilinə biganəliyə, ona ögey münasibət bəslənməsinə yazıçı-vətəndaş mövqeyini bildiren çox az saylı ziyalılarımızdandır. Görkəmli sənətkarın ana dili və onun hüquqlarının qorunması uğrunda mübarizəsinin məzmun istiqaməti, əsas parametrləri məqalədə əhatəli şəkildə işıqlandırılmışdır.

AÇAR SÖZLƏR

pedaqoq-alim Bəxtiyar Vahabzadə, ana dili və onun tədrisi, dilin dirçəlişi və inkişafı, yazıçı-vətəndaş mövqeyi, milli varlıq

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 20.05.2022
qəbul edilib: 27.05.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bilal Həsənlı.

Native language and issues of its teaching in the works of Bakhtiyar Vahabzade

Kamal Jamalov

Doctor of pedagogical sciences, associate professor, Honored teacher.
Nakhchivan Teachers Institute. Azerbaijan. E-mail: kamal.camalov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1977-7250>

Sevda Karimova

Doctor of philosophy in pedagogy. Nakhchivan Teachers Institute. Azerbaijan.
E-mail: sevda.kerimova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8063-4737>

ABSTRACT

The article reflects the views on the role of the mother tongue in the spiritual education of youth. It is noted that one of the issues that occupied Bakhtiyar Vahabzade throughout his life was the problems related to the mother tongue and its teaching. He was one of those who fought for the "civil rights" of our language, for the preservation of all its poetic and lexical possibilities. B.Vahabzadeh is one of the very few intellectuals who expressed his writer-citizen position on indifference to his native language and stepfather's attitude to it. The content direction and main parameters of the prominent artist's struggle for the protection of his mother tongue and his rights are comprehensively addressed in the article.

KEYWORDS

pedagogue-scientist
Bakhtiyar Vahabzade,
native language and
its teaching, revival
and development of
language, writer-
citizen position,
national being

ARTICLE HISTORY

Received: 20.05.2022
Accepted: 27.05.2022

Giriş / Introduction

Hər bir xalqın ruhu, psixologiyası, mənəviyyatının əsas təzahür əlaməti onun dilidir. Vətən torpağı kiçilib genişlənə bilər, tamamilə əldən çıxsa bilər, sərhədləri tükənə bilər, hətta inam və şərəfi də tapdana bilər, lakin nəticədə bir şey dəyişməz olaraq qalır. Dəyişməyən bu tək varlıq – Ana dilidir. Bu mənada milli mənliyin qorunub saxlanması başlıca vasitə, əsas ana dilidir. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə yazır: “Hər xalqın dili o xalqın ruhudur, psixologiyasıdır, mənəviyyatıdır, tarixidir, tarix boyu keçib gəldiyi yollardır. Xalq dilini yaradan sözlər, o sözləri bir-biri ilə birləşdirən şəkilçilər, feillər, sifətlər, təyinlər quru rəqəmlər deyil, hecalarında xalqın nəbzi vuran canlı ürəkdir, düşünən beyindir. Onlar bizimlə birgə yaşayır, düşünür, həmçinin bizləri də yaşadır və düşündürür. Hər xalqın övladı öz xalqının yaratdığı dillə düşünür və həmin dillə öz ürəyinin yanğısı, beyninin fikrini ifadə edir” [3, s.149]. Sonra şair fikrini davam etdirərək ana dilinin xalqın psixologiyasını ifadə etməsi haqqında yazır: “Mənim torpağa “xak” deyil, məhz torpaq deməyim, suya “ab” deyil, məhz su deməyim mənim psixologiyam, mənim dünya baxışım, mənim ruhumdur”.

Dilin mövcudluğu həmin dildə “Ana”, “torpaq”, “Vətən” deyən insanların, millətin varlığıdır. Dilin yaşamağı “Vətən” deyilən bir damın altında o dildə danışanların olmasıdır. Əgər insanın “Mən azadam, mən xoşbəxtəm” sözlərini öz doğma ana dilində deməyə ixtiyarı yoxdursa, demək ki, onun azadlığı, müstəqilliyi də yoxdur. Şairin məşhur “Latın dili” şeirində izlənilən əsas ideya da, məhz budur. Şeirinin birinci böyük hissəsində şair sözün müstəqim mənasında “ölü dil” sayılan latın dilinin müasir dünyanın bütün məmləkətlərində yaşamaq hüququ qazandığını, onun sivilizasiya dünyasındakı yeri və mövqeyini göstərir. Bu dildə danışan xalq yer üzündən silinib getmişdir. Lakin bu dil dünya elminin və mədəniyyətinin dili kimi əbədi olmaq hüququnu əldə etdiyinə görə “dirilərin dili” kimi qiymətləndirilməlidir. Cəmiyyətin bütün təbəqələrində hörmət və ehtiram bəslənilən B.Vahabzadənin dil haqqında fikirlərinə onun məşhur “Ana dili” şeiri ilə başlamaq lazımdır. Bu şeir şairin gənclik dövründə qaldırdığı etiraz səsi kimi deyil, onun bütün həyat devizi kimi qiymətləndirilməlidir. “Ana dili” şeiri bütöv bir xalqın mənəvi siması, onun kimliyidir. Şeir, ümumiyyətlə, ana dili, onun xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri barədə böyük orkestrin simfoniyaları, şərqləridir. Onun bir neçə misrasına diqqət yetirək:

Dil açanda ilk dəfə “ana” söyləyirik biz,
“Ana dili” adlanır bizim ilk dərsliyimiz.

İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə.

Bu dil – bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil – bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.
Bu dil – tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,
Bu dil – əcdadımızın bizə miras verdiyi
Qiyətli xəzinədir... onu gözlərimiztək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək.

...Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən
fasonlu ədabazlar!
Qəlbinizi oxşamır qoşmalar, telli sazlar.
Bunlar qoy mənim olsun,
Ancaq Vətən çörəyi,
Sizlərə qənim olsun!

[4, s.19-20].

B.Vahabzadə məqalələrinin birində Cəlil Məmmədquluzadədən danışarkən yazır ki, Mirzə Cəlilin yaradıcılığı üç amil üzərində qurulur: Vətən, xalq və onun dili! Müəllif belə hesab edir ki, bunlarsız böyük ədibin nə özü, nə də sözü var. Mübaligəsiz demək olar ki, Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığını da bu üç amil üzərində qurmaq olar. Onun istedadı və şəxsiyyət bütövlüyünün əsasında Vətən, xalq və onun dili dayanır. Şairin əqidəsi, inamı bu üç amilə söykənir, onun bütün varlığı və bu varlığın mayası Azərbaycan dilidir. Bu dil haqqında şairin fikir və düşüncələrini öyrənmək onun ədəbi, ictimai-siyasi və pedaqoji görüşlərini müəyyən etmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Ustad sənətkarın Azərbaycan dilinə münasibəti şair-vətəndaş, pedaqoq-alim və ictimai xadim baxışlarının vəhdəti şəklində təzahürüdür. Bir sözlə, mənəvi sərvətimiz olan dilimizə ehtiram, məhəbbət və həssaslıq göstərmək, qayğı ilə yanaşmaq çağırışı böyük şairin yaradıcılığında çox vacib və əhəmiyyətli amildir.

B.Vahabzadənin ana dili konsepsiyası bütün əsərlərinin canına, qanına hopmuşdur. O, bu məsələ ilə bağlı silsilə məqalələr yazmış, “Ana dili”, “Latın dili” şeirləri kimi monumental bədii nümunələr yaratmışdır. Görkəmli sənətkarımız bəzi məqalələrində (“Tarix nə deyir” və s.) dilçiliyin ümumi-nəzəri problemlərinə aid mülahizələr irəli sürməklə bu sahə üzrə tanınmış mütəxəssis – alim səviyyəsinə qədər

yüksəlir. Dil, onun işlənmə dairəsi, tədrisi metodikası və s. problemlərlə bağlı şairin düşüncələri bu günümüz üçün də xüsusilə əhəmiyyətlidir. Ona görə də B.Vahabzadənin ana dili və onun tədrisi haqqında fikirlərini öyrənmək və onlardan istifadə imkanlarını araşdırmaq vacib məsələdir.

Müəllifin qeyd etdiyi kimi latın dilində “Ana”, “Vətən”, “torpaq” deyən insan, millət yoxdur. Bu, təəssüf ediləcək acı bir həqiqətdir. Lakin bu dilin dünya elmində və mədəniyyətində yaşam haqqı qazanması da bir həqiqətdir. XX əsrdə və müasir dövrimizdə belə elmi terminologiyada məhz latın dilindən istifadə edilir. Bu mənada onun “yaşayan” və ya “ölü dil” olması sualı düşündürücüdür.

Aydın həqiqətdir ki, latın dili danışmaq dili kimi artıq sıradan çıxmışdır. Bu dildə nə “Ana”, nə “torpaq”, nə də “Vətən” sözlərini səsləndirən var. Bu dildə danışan millət yer üzündən silinib. Lakin xalqın özü mövcud olmasa da, onun dili min illərin sınağından keçib gəlmişdir. Bəşər elminin, mədəniyyətinin böyük nailiyyətləri, nadir inciləri bu dildə yazılmış, nəsildən-nəslə ötürülərək zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Şair haqlı olaraq göstərir ki, sabah bizim əsrimizin sərhədlərini də aşma biləcək bu dil elmlərin təməlidir:

Həkimlərin, alimlərin,
Loğmanların dilidir bu.
Fələklərin
Adlarını yazır alim
Ölü dildə.
Kim deyir ki, ölübdür bu?
Ölülərin dili deyil,
Dirilərin dilidir bu

[4, s.163].

Şeirinin ikinci hissəsində uca kürsülərdə “mən azadam”, “mən xoşbəxtəm!”, “mən müstəqiləm” deyən bir natiqin sözlərinə qarşı şairin münasibəti təsvir edilir. Bir dil ki, xalqın bütün təbəqələri arasında yaşamır, dövlət səviyyəsində – rəsmi idarə və kürsülərdə işlədilmir, nə o dildə danışan adamların azadlığı və müstəqilliyindən, nə də ki, həmin dilin varlığından söhbət gedə bilər. Şair şeirinin sonunda oxucunun çıxardığı bu məntiqi nəticə üzərində düşünür: xalqı ölən, lakin özü yaşayan bir dilə yoxsa xalqı yaşayan, lakin dustaq olan, uca kürsülərdə işlənməyən, yalnız komalarda, alaçıqlarda işlənən bir diləmi “ölü dil” deyək?

Atlantika sahilində
 Coşa-coşa,
 Daşa-daşa:
 – Mən azadam, mən xoşbəxtəm, –
 Deyir natiq yad dilində.
 Söylə natiq,
 İndi nəyə inanaq biz –
 Qulağamı,
 Ya gözəmi?
 Əmələmi,
 Ya sözəmi?
 “Mən azadam, müstəqiləm” sözlərini
 Öz dilində deməyə də
 İxtiyarın yoxsa əgər,
 De, kim sənə azad deyər?

Şeirdən göründüyü kimi, şair məntiqin gücünə əsaslanır: öz doğma ana dilində danışa bilməyən, yad dildə müstəqilliyini, azadlığını bəyan edən insan necə azad və müstəqil ola bilər? Doğma dilinə qadağa qoyulmuş bir insanın azad düşüncə sahibi ola biləcəyi absurd deyilmi?

Söylə, necə azadsan ki,
 Komalarda dustaq olub
 ana dilin.
 Böyük-böyük məclislərdən
 İtirilib ilim-ilim?..
 İclaslarda bir kəlməsi, sözü yoxdur.
 Bəlkə... onun böyük, rəsmi məclislərə
 Çıxmaq üçün üzü yoxdur?
 Söylə, bəlkə bəzə doğulub.
 Atasından yox xəbəri?
 Bəlkə bu dil çox kasıbdır,
 Qucağına sığışmayır
 Əsrin böyük fikirləri?..
 Sən dərdə bax,
 Vətən də var,

Millət də var.
Ancaq onun dili yoxdur.
Elə bil ki,
Güzgü kimi hamar, şəffaf royalın var,
dili yoxdur...

Şair bu misralarla bildirir ki, millətin dili alaçıqlar, komalar üçün deyil, uca kürsülər, rəsmi danışıqlar üçün yaranmışdır. Vətən də, millət də var, ancaq onun dili yoxdur. Belə bir “azadlığa” nə ad vermək olar? Millət dili ilə tanınar. O, dil və Vətən birliyindən ibarətdir. Əgər belə deyilsə, bu dil qarşısında aciz qalmırıqmı?

İndi söylə,
Hansı dilə ölü deyək:
Vətən varkən,
Millət varkən,
Kiçik, yoxsul komalarda
dustaq olan bir diləmi?
Yoxsa, uzun əsrlərdən
keçib gələn,
Xalqı ölən,
Özü qalan bir diləmi?

[4, s.163-164].

Sovet ideologiyasının tüğyan etdiyi bir dövrdə (1967-ci ildə) yazılmış bu şeir əslində Ana dilimizin (həmçinin, o zamankı “türkdilli müttəfiq respublikaların” dillərinin) düşdüyü ağır vəziyyət və onun acınacaqlı taleyi haqqında rekviyemdir. Sadəcə, burada şair tərəfindən məkan və zaman dəyişdirilmişdir. Sonralar, B.Vahabzadə yenidənqurma dövründə də bu məsələ ilə bağlı silsilə məqalələrinin birində yazır: “Ana dili barədə dəfələrlə yüksək kürsülərdən deməyimizə baxmayaraq, yenə də konstitusiyamızda dövlət dili kimi təsbit edilən Azərbaycan dili dövlət səviyyəsinə qaldırılmamışdır”.

Öz soy-kökünü tanımayan, xalqının dili, tarixi və mədəniyyətini bilməyənləri dünya şöhrətli yazıçı Ç.Aytmatov “milli nihilistlər” adlandırır və bu hadisəni millətçilikdən daha mürtəce, daha qorxulu hesab edirdi. Çayların və göllərin quruması, torpaqların əriməsi, eroziyası ekoloji faciədir. Lakin “biganəlik nəticəsində milli dillərin məhvə məhkum edilməsi milli faciə kimi daha dəhşətlidir”, – deyən böyük yazıçı qırğız dilinin öyrənilməsi, işlənmə dairəsi və qorunması məsələsində

acınacaqlı vəziyyətə “həyəcan təbili” çalaraq yazırdı ki, əgər qırğızlar öz dillərini bilməsələr, görəsən qırğız dilini öyrənən ruslar bu dildə kiminlə danışacaqlar? [3, s.25].

Böyük yazıçının bu haqlı fikri hələ o zaman ittifaq miqyasında milli məhdudiyyət və milli təkəbbür ideyaları kimi qiymətləndirilmişdir. B.Vahabzadə kəskin olaraq bu ədalətsiz çıxışlara qarşı öz etiraz səsini ucaldır, fakt və hadisələri məntiqin gücü ilə təhlil edərək yazırdı: “Məgər ana dilinə, doğma mədəniyyətə məhəbbət, onların inkişaf etdirilməsinə qayğı, ana dilində uşaq bağçaları və məktəblərin olmasını istəmək hər bir xalqın adi hüququ deyilmi? Məgər hər bir azad xalqın bu adi, elementar hüququ tələb etməsi milli məhdudiyyət və təkəbbürmü deməkdir? Axı S.Romanyuk (“Komsomolskaya pravda” qəzetinin xüsusi müxbiri – K.C., S.K.) bir qədər əvvəl, həmin qəzetin 1987-ci il 29 noyabr tarixli nömrəsində belə bir fakt gətirmişdi ki, Qırğızıstanın paytaxtı Frunzedə (indiki Bişkekdə – K.C., S.K.) qırğız dilində cəmi bir məktəb var. Bəs görəsən bu faciəli fakt niyə “hörmətli” müxbiri narahat etmir! Axı belə bir fakt hər hansı xarici ölkədə olsaydı biz nə hayküyə qoparardıq?” [3, s.26].

B.Vahabzadə müxbirin obyektivlik hissini itirərək Çingiz Aytmatov da daxil olmaqla “qırğızlar özləri uşaqlarını ana dilində oxutmaq istəmirlər və deməli, qırğız məktəblərinə ehtiyac yoxdur”, – deyib bəsit nəticə çıxartmasını kəskin tənqid edərək belə bir vəziyyətin yaranma səbəbinin daha dərinlərdə olduğunu göstərə bilir. Şair haqlı olaraq yazır ki, heç bir xalq ciddi səbəblər olmadan öz ana dilindən əl çəkməz, xüsusən də əgər söhbət “Manas” kimi epos yaradan bir xalqdan gedirsə. Boynuna ədaləti müdafiə etmək missiyası götürmüş müxbir gərək biləydi və bu sadə həqiqəti etiraf etməyi bacaraydı ki, Pribaltika respublikaları, Ermənistan və Gürcüstan istisna olmaqla, qalan respublikalarda idarə işləri və elmi yığıncaqlardan tutmuş iclaslara, bədi şuralara qədər bütün işlər əsasən rus dilində aparılırsa, valideyn övladının gələcəyi naminə onu rus məktəbinə verməyə məcburdur. Ana dili məktəblərinə biganəliyin səbəbi bax budur” [3, s.28].

Bir cəhəti də qeyd edək ki, milli dilin saflığı, onun ümumişləkliyi, dövlət dili səviyyəsinə yüksəldilməsi və qorunması uğrunda mübarizədə Ç.Aytmatov, B.Vahabzadə kimi şəxsiyyətlərlə əks qütbə dayanan tək cə “Romanyuklar” deyildi. Bu işdə “sapı özümüzədən olan baltalar”, öz qövrümüzün başına əngəl olanlarımız da çox idi və indi də olmaqdadır. “Romanyuklar”ın öz əlində vasitə kimi istifadə etdiyi

A.Tokambayevlər (bir müddət Qırğız Yazıçılar Birliyinin sədri olmuşdur) şəxsi ədavət və intiqam hissələrini itiləyib Ç.Aytmatovun milli dilin inkişafı naminə mübarizəsinə əngəl olmağa çalışır, onu “milli müstəsnaıq”, “milli seçilmə” xülyasına qapılmaqda günahlandırır, onun adına “milli məhdudıyyət” damğası vururdular.

B.Vahabzadə haqlı olaraq qeyd edir ki, dil yalnız məişət mövzusunda deyil, həm də ondan dövlət dili kimi istifadə ediləndə yaşayır. Lakin sovetlər dövründə fəlakət, böyük faciə səviyyəsinə yüksələn bir bəla da var idi. Bu da respublikamızda yaşayan başqa xalqların (həmçinin etnik qrupların belə) Azərbaycan dilini bilməməsi, dilimizə, deməli, xalqımıza qarşı hörmətsizlik nümayiş etdirməsi idi. “Beynəlmiləlçi ənənələri ilə öyünən”, Bakı şəhərində xidmət sahələrinin böyük əksəriyyətində çalışanlar Azərbaycan dilini bilmir və öyrənmək də istəmirdilər. Bütün ictimai yerlərdə ünsiyyət vasitəsi rus dili idi. Təsərrüfat və ən mühüm dövlət vəzifələrində də başqa xalqların əksəriyyət təşkil etməsi adi hal almışdı. B.Vahabzadə bu ağırlı cəhəti görür və yazırdı: “...Xidmət sahələrində işləyənlərin yerli dili bilməsi mütləq vacibdir. Nəyə görə mağazada işləyən satıcıya bir kilo qənd almaq üçün müraciət edən ağbırçək qadın özünə tərcüməçi axtarmalıdır? Təəssüf ki, yerli dili bilməyən adamlar nəinki xidmət sahələrində, hətta mühüm dövlət idarələrində də rəhbər vəzifələrdə sərbəst işləyir, qəbuluna gəlib dərdini ana dilində demək istəyənlərə isə kinayə ilə “ben bilmez” deyir” [3, s.25].

Şairin fikrincə Azərbaycan dilinə dövlət dili kimi belə bir tələb və ehtiyacın yaranması məqsədlə ən azı aşağıdakı amillər olmalıdır:

- Azərbaycan dili əhalinin bütün təbəqələri arasında yeganə ünsiyyət vasitəsi olmalı;
- rəsmi idarələr və dəftərxanalarda bütün sənədləşmə işləri bu dildə aparılmalı;
- elm, texnika, iqtisadiyyat, fəlsəfə, mədəniyyət, incəsənət və s. sahələr üzrə müasir informasiyaları özündə əks etdirməli, yəni bütövlükdə həyatın ən müxtəlif sahələrinə nüfuz edən bir dil olmalı;
- uşaq bağçalarından tutmuş ali məktəblərə qədər bütün təhsil müəssisələrində təlim dili olmalı və tədris edilməlidir.

B.Vahabzadənin dillə bağlı fikirlərində onun tədrisi ilə əlaqəli məsələlər xüsusi yer tutur. Şairin məlum məramnaməsi belədir: özünə, milli varlığına hörmət hissələri olan hər bir kəs övladlarına ana dilini öyrətməli və vacib olanı budur ki, ana dilində olan məktəblərə biganəlik göstərilməməlidir. Əgər adam öz anasının dilini bilmirsə, ona hörmət etmirsə, onun mədəniyyətinin göstəricisini hansı meyarlara görə müəyyənləşdirmək olar? O, bu məqsədlə görkəmli rus pedaqoqu Konstantin

Dimitriyeviç Uşinski ilə həmfikir olduğunu bildirərək yazır: “Bir zamanlar Rusiyada da zadəganlar öz dilini bəyənmiş, övladlarını əcnəbi məktəblərə verirdilər. Bunu böyük səhv və qəbahət hesab edən böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski “Ana dili” məqaləsini yazır və elmi dəlillərlə sübut edir ki, doğma dilində dil açmayan, ana dilində təhsil almayan uşaqlar mənən şikəst olur, köksüz, yaddaşsız böyüyür, iki ruh arasında qalır [3, s.213].

Nəticə / Conclusion

- Bəxtiyar Vahabzadə ana dilinin saflığı, geniş kütlələr tərəfindən işlənməsi, onun hüquqlarının tam mənada bərpası uğrunda fədakarlığına mübarizə aparmış;
- Dilin dirçəlişi və inkişafı qayğısına qalması vəzifəsindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaşın borclu olduğunu israrla, dönə-dönə xatırlatmış;
- Qeyd etmişdir ki, ana dili xalqın milli varlığının əsas göstəricilərindən biridir;
- Hər bir Azərbaycan vətəndaşı dövlət dilinin hüququnu qorumalıdır;
- Hər bir Azərbaycan vətəndaşı ana dilini mükəmməl bilməli və bunu tələb səviyyəsinə yüksəltməlidir;
- Şair ilk öncə ana dilini və ana dili vasitəsilə başqa xarici dillərin öyrənilməsinə meydan saymışdır;
- Azərbaycan dilinin aşiqi olan Bəxtiyar Vahabzadə ömrünün sonunadək müqəddəs amal sayılan ana dilinin təbliği uğrunda mübarizə aparmış və heç bir vaxt bu amal uğrunda mübarizədən geri çəkilməmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Cəfərov N. (1993). Kim haqlıdır: Bəxtiyar Vahabzadə, yoxsa “Bakinskie raboçi?”. “Millət” qəzeti, 20 noyabr.
2. Gəray F. Bəxtiyar Vahabzadə (Şairin siyasi portreti). “Yeni fikir” qəzeti, Bakı, 1990, 28 noyabr; 1991, 23-30 yanvar.
3. Vahabzadə B. (1989). Gəlin açıq danışaq (Məqalələr toplusu). İkinci nəşr. Bakı, Azərnəşr. 220 s.
4. Vahabzadə B. (1984). Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, II c. Bakı, Yazıçı. 458 s.
5. Vahabzadə B. (1991). Şənbə gecəsinə gedən yol. Bakı, Azərnəşr. 331 s.
6. Vahabzadə B. (1995). Yanan da mən, yaman da mən. Bakı, Yazıçı. 80 s.
7. Vahabzadə B. (1999). Zaman və mən. Bakı, 247 s.
8. Vahabzadə B. (1991). Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin XII çağırış birinci sessiyasındakı çıxışı. “Respublika” qəzeti, Bakı, 16 fevral.

Bayatıların uşaqların mənəvi aləminə təsiri və orta məktəblərdə tədrisi məsələləri

Çinarə Rzayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA Naxçıvan Bölməsi. Azərbaycan.

E-mail: cinarerzayeva@yahoo.com.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0655-9342>

XÜLASƏ

Məqalədə bayatıların uşaqların mənəvi inkişafındakı yeri və təsiri araşdırılmış, onların mənəvi zənginliyinin artması və mükəmməl fərd kimi böyüməsində bu janrın rolu müəyyən edilmişdir. Həmçinin orta məktəblərdə bayatıların tədrisi məsələsinə verilən önəm və onların mənimsənilməsi üçün müasir təlim metod və üsullardan istifadə edilmə yolları da araşdırılmışdır. Aparılan tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, bayatıların tədrisi zamanı mövzuya və yaş həddinə uyğun nümunələrin seçilməsi ilə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq mümkündür. Məqalədə bayatıların uşaqların milli ruhda böyüyüb formalaşmasına göstərdiyi xüsusi təsir də nəzərə çatdırılıb. Araşdırmalardan bir daha əmin olundu ki, bayatıların uşaqların həyatındakı rolu və əhəmiyyəti böyükdür.

AÇAR SÖZLƏR

folklor, bayatı, tərbiyə, məktəb, tədris

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 14.04.2022

qəbul edilib: 27.04.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent Bilal
Həsənlı.

METHODS

The effect of bayatis on the spiritual world of children and the issues of education in secondary schools

Chinara Rzayeva

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor. Nakhchivan Branch of ANAS. Azerbaijan. E-mail: cinarerzayeva@yahoo.com.tr
<https://orcid.org/0000-0003-0655-9342>

ABSTRACT

The article examines the place and influence of bayatis in the spiritual development of children, the role of bayatis in increasing their spiritual wealth and growing as a perfect individual. The importance given to the teaching of bayatis in secondary schools and the use of modern teaching methods and techniques for their mastering were also studied. Research has shown that it is possible to achieve the goal of teaching bayatis by selecting samples appropriate to the topic and age. The article also highlights the special impact of bayatis on the growth and formation of children in the national spirit. Research has shown once again that the role and importance of bayatis in children's lives is very great.

KEYWORDS

folklore, bayati, upbringing, school, teaching

ARTICLE HISTORY

Received: 14.04.2022

Accepted: 27.04.2022

Giriş / Introduction

Uşaqların mənəvi inkişafı və tərbiyəsində mühüm rol oynayan bayatılar insan ruhunu oxşayaraq dildən-dilə, nəsildən-nəslə, əsrdən-əsrə keçib müasir dövrümüze kimi gəlib çatan folklor nümunələrinin ən geniş yayılan janrıdır. Dərin mənası olan “bayatılar insan həyatının canlı, poetik salnaməsidir. Onun varlığını, mənəvi aləmini dünyaya göz açdığı çağdan ömrünün son anlarına kimi müşayiət edir, duyum və hisslərinə estetik, bədii zövq aşılayır” [2, s.4].

Bayatılar mövzu müxtəlifliyinə görə uşaqların tərbiyəsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Vətən, qürbət, mərdlik-namərdlik, eşq-məhəbbət, sevgi, xoşbəxtlik, bolluq-bərəkət, ayrılıq, intizar, istək-arzu, qəm-qüssə, üzüntü, öyüd-nəsihət, hörmət-ehtiram, xeyir-dua, qarğış, ağı, şənlik, toy-düyün və s. mövzulu bayatılarda insana xas olan müsbət keyfiyyətlər (saf məhəbbət, həyat eşqi, qəm, kədər, ayrılıq, vətən sevgisi və s.) öz əksini tapmışdır. Bunlarla yanaşı, bayatılarda “dostluq, sədaqət, humanizm meyilləri canlı, şairanə bir dillə, az sözlə, böyük və dolğun fəlsəfi məna ilə ifadə olunmuşdur” [2, s.4].

Bayatıların mövzu dairəsi geniş və müxtəlifdir. Onları uşaqlara mənimsədən zaman yaş həddi nəzərə alınaraq mövzu seçilməlidir. Çünki azyaşlı uşaqlara sevgi, ayrılıq mövzusunda olan bayatıları tədris etmək doğru olmaz. Uşaq dünyaya göz açandan anaya, ailəyə və vətənə olan sevgi ilə böyüməlidir. Məhz elə bu səbəbdən də onlara belə mövzularda aid bayatılar öyrətmək daha məqsədəuyğun hesab edilir. Çünki bu qəbildən olan bayatıların öyrədilməsi zamanı yaş həddi gözlənilmir. Vətən mövzusunda aid olan bir neçə nümunəyə diqqət yetirək:

Qəribəm bu vətəndə,
Gözüm yoldan ötəndə.
Qəriblik yaman olur,
Baş yastığa yetəndə

[2, s.16].

Və yaxud:

Əzizim, kətan yaxşı,
Geyməyə kətan yaxşı.
Qürbət yer cənnət olsa,
Yenə də vətən yaxşı

[4, s.200].

Bu bayatının başqa bir variantı da var:

Əzizim, vətən yaxşı,
Geyməyə kətan yaxşı.
Gəzməyə qərib ölkə,
Ölməyə vətən yaxşı.

Doldum yaşa vətəndə,
Boya-başa vətəndə.
Yüz il qərib olunca,
Beş gün yaşa vətəndə
[4, s.150].

Çiçəyim, gülüm vətən,
Ağzımda dilim vətən.
Bir çakıl daşın üçün,
Yolunda ölüm, vətən
[4, s.46].

Önəmli əhəmiyyət kəsb edən cəhət budur ki, bu cür bayatılar tədris olunan zaman uşaqların təsəvvüründə bir düşüncə formalaşır: onlar bu bayatılar vasitəsilə bir daha vətənin hər şeydən üstün, dəyərli və əziz olmasını dərk edirlər. Yuxarıda verilən nümunələrdə vətən həsrəti, vətən sevgisi öz əksini tapmış, insanın harada yaşamasından asılı olmayaraq, vətən üçün darıxdığı qeyd olunmuşdur. Bayatıların məzmunundan aydın görünür ki, “xalq öz ana yurdunu, onun təbii gözəlliklərini həmişə sevmiş və poetikləşdirməyə çalışmışdır” [3, s.148].

Bayatıları tədris edərkən yerinə uyğun və düzgün mövzu seçsək, müsbət nəticələr əldə etmiş olarıq. İstər valideyn, istərsə də müəllim yaz fəslindən, Novruz bayramından söhbət açarkən bayatılara müraciət edə bilər. Bu, həm uşaqlara xoş təsir bağışlayar, həm də onlar yaz fəslə haqqında daha ətraflı məlumat əldə etmiş olurlar. Məsələn:

Günəş nurun saçıbdı,
Soyuq qorxub qaçıbdı.
Meşələrdə, bağlarda
Novruzgülü açıbdı⁴.

⁴ https://az.wikipedia.org/wiki/Novruz_bayat%C4%B1lar%C4%B1

Beldən açdım qəməni,
Suladım bağ-çəməni.
Novruzun nişanəsi
Səmənidi, səməni.

Və yaxud:

Aşiqəm, tərsə məni,
Novruzda tər səməni.
Kərəməm, “of” demərəm,
Öldürsə tərsa məni
[4, s.58].

Belə bayatılar vasitəsilə uşaqlara yaz fəslə və Novruz bayramının xüsusiyyətlərini də mənimsətmiş oluruq. O zaman onlara məlum olacaq ki, Novruz bayramında səməni cücərdilir, deməli, səməni bu bayramın atributudur. Həmçinin verilən bayatıya əsasən uşaqlar havaların isinməsi nəticəsində ilk açan gülün novruzgülü olduğunu da bilmiş olacaqlar.

Səsləndi xoruz banı,
Açıldı sübhün danı.
İlin yaz fəslə gəldi,
Qızdı torpağın canı.

İstənilən bayatının əhəmiyyətli bir cəhəti olur. Bu bayatıda isə uşaqlar yazın gəlişi ilə torpağın oyanışını xatırlamış olurlar. Bayatıların tədrisi zamanı mövzuya uyğun slaydlar da hazırlanıb şagirdlərə göstərilərsə, uşaqlar onları daha tez mənimsəyə bilərlər.

Bayatılarda ataya, anaya, qardaşa olan dəyər, hörmət, ehtiram da ifadə olunur. Bu qəbildən olan bayatılar uşaqların tərbiyəsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Mövzuya uyğun bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

Bu yerdə gülən olsa,
Tərimi silən olsa.

Qardaşlıq gözəl şeydir,
Qədrini bilən olsa
[2, s.233].

Bürüyübdür qar daşı,
Get, dağlardan qar daşı.
Bayramı o gün eylər,
Bacı görsə qardaşı
[4, s.121].

Xəbər getsin o yada,
Yatmış könlüm oyada.
Bivəfaya sirr vermə,
Gedər açar o, yada
[2, s.215].

Bayatıların tərkib hissəsində digər janrlar da əks olunur ki, onlardan tapmacaları nümunə götürək. Bağlama sayılan bu bayatılar uşaqları xeyli düşündürür. Həmin nümunələrdən bir neçəsinə diqqət yetirək:

O nədir ki, gələn yaz,
Gələn qışdı, gələn yaz.
Qış bir xörək bişirdi,
Yağın tökdü gələn yaz
[2, s.235].

Və yaxud:

Bu günləri şənbədi,
Könlümə düşən nədi?
Nə əti var, nə qanı,
Ocaqsız bişən nədi?
[2, s.236].

Bu qəbildən olan başqa bir bayatıya nəzər salaq:

Əzizim, qara nədir?
Qaş üstə qara nədir?
Gönü göy, ət qırmızı,
Sümüyü qara nədir?⁵
Nə dili var, nə ağzı,

⁵ <https://az.wikisource.org/wiki/Bayat%C4%B1lar>

Nə tarı var, nə sazi.
Hər yerdən xəbər verər,
Oxuyar xoş avazı

[2, s.237].

Araşdırma zamanı öyüd-nəsihət, atalar sözləri və alqışların əks olunduğu xeyli sayda bayatılara rast gəldik. Məhz elə bayatıları zənginləşdirən əsas xüsusiyyət də tərkibində bu janrların yer almasıdır ki, onlar öz zənginliyi ilə bayatılara xüsusi mənə çaları qatır. Beləliklə, bayatıların uşaqlara mənimsədilməsi ilə həm də onlara atalar sözlərini xatırlatmış oluruq. Fikirlərimizi aşağıdakı nümunələrlə əsaslandırmışıq:

Əzizim, il yarası,
Ağrıdır dil yarası.
Xəncər kəssə sağalar,
Sağalmaz dil yarası

[2, s.223].

Əzizim, aman gündə,
Sözün de aman gündə.
Dost kimdi, düşmən kimdi,
Tanırsan yaman gündə

[2, s.218].

Mən aşiq bilən olsa,
Qədrini bilən olsa.
Birliyi top dağıtmaz,
Ona səs verən olsa

[2, s.217].

“Azərbaycan bayatıları” kitabından verdiyimiz bu nümunələrdə “Qılınc yarası sağalar, söz yarası sağalmaz”, “Dost dar gündə tanınar”, “Dost yaman gündə tanınar” və ya “Yaxşı dostu yaman gündə sına”, “Güc birlikdədir”, “Qələbə birlikdədir”, “El bir olsa, dağ oynadar yerindən” atalar sözlərinin mənə mahiyyətini əks etdirən misralar özünü göstərir. Belə bayatılar həm də nəsihət xarakterlidir. Həmin nümunələrdə atalar sözləri olduğu kimi verilməsə də, eyni mənada işləndiyi açıq-aydın görünməkdədir. Bu qəbildən olan başqa bir bayatıya diqqət edək:

Bülbül dolubdur bağa,
Bir gül salıbdır dağa.
Sayanın qulu olsan,
Saymayana ol ağa

[2, s.215].

Verilən nümunədə “Qananın qulu ol, qanmayanın ağası da olma” atalar sözü yada düşür. Həqiqətən, bu bayatı vasitəsilə dərin bir fikir ifadə olunur, həm də uşaq anlayır ki, qanan adama yaxşılıq etmək hədəz getməz, ona nə etsən, itməz. Məcəzi mənada isə “belə insana qul da ola bilərsən”, – deyilir, ancaq qanmaza, səni saymayan insana heç vaxt əyilmə.

Açıbdı bağda lala,
Bənzər gül üzə lala.
Zərrəcə səbri olan
Tez yetişər vüsala

[2, s.216].

Nəsihət məzmunlu olması ilə yanaşı, bu bayatıda səbrli olmağın əhəmiyyəti, faydaları da qeyd edilir. Baba-nənələrımız hər kəsə bu nümunələr vasitəsilə vüsala çatmaq üçün səbrli olmağın vacibliyini çatdırmışlar. Heç şübhəsiz, bu cür bayatılar atalar sözlərinin təsiri nəticəsində yaranmışdır. Bayatıda ifadə olunan həmin atalar sözləri aşağıdakılardır:

Səbr edən muradına yetişər

[1, s.357].

Gül istəyən səbr edər

[1, s.197].

Hər səbrin axırı var

[1, s.215].

Tora düşən səbr eyləməsə, özünü fəlakətə salar

[1, s.389].

Yaman günə səbr edən, yaxşı günə tez düşər
[1, s.415].

Səbr Allahın adıdır.

Səbr bir ömürlük xəzinədir.

Səbr cənnət açarıdır.

Səbr edən salamat olar.

Səbr eylə işinə, xeyir gələr başına.

Səbr eyləyən çox yaşar

[1, s.357].

Bir bayatı vasitəsilə müəllim bir neçə atalar sözünü şagirdlərə mənimsətməklə, bu nümunələrlə səbrin əhəmiyyətli və vacib bir xüsusiyyət olduğunu onlara izah edir.

Nəticə / Conclusion

Təhlillər zamanı bayatılarda atalar sözləri ilə ifadə olunmuş xeyli sayda nümunələrə rast gəldik. İşlənmə tezliyi çox olan bu atalar sözləri bir çox bayatıların əsasını, xüsusən də son misralarını təşkil edir ki, bu da bayatıların nə qədər dərin mənə daşdığına bir daha sübut edir. Bayatılar həcmcə kiçik olmalarına baxmayaraq, həm mövzu dairəsi, həm də dərin mənə çaları baxımından müxtəlif və genişdir. Nənə-babalarımızın yaddaşından süzülüb gələn bu folklor nümunəsi, demək olar ki, hər dövr üçün öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Məhz bizlər də bu dəyərli janrı qoruyub gələcək nəsillərə ötürərək daim yaddaşlarda yaşatmaq üçün əlimizdən gələni əsirgənməməliyik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Atalar sözləri. (2013). Tərtib edən və ön sözün müəllifi: Mətanət Yaqubqızı. Bakı, Nurlan. 476 s.
2. Azərbaycan bayatıları. (2004). Bakı, XXI –Yeni Nəşrlər Evi. 304 s.
3. Əfəndiyev P. (1981). Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif. 406 s.
4. Pirsultanlı S.P. (2012). Azərbaycan ağız ədəbiyyatında bayatılar. Gəncə, 377 s.
5. https://az.wikipedia.org/wiki/Novruz_bayat%C4%B1lar%C4%B1
6. <https://az.wikisource.org/wiki/Bayat%C4%B1lar>

Mətn sintaksisi, yaxud sintaksisin mətni

İsmayıl Kazımov

Filologiya elmləri doktoru, professor. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Müasir Azərbaycan dili şöbəsi. Azərbaycan.
E-mail: prof.ismayil.kazimov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4470-8786>

XÜLASƏ

Mətn dilçiliyinin problemləri çoxdur. Dil inkişaf etdikcə həmin problemlər də genişlənir. Bu mənada çox vacib məsələlərdən biri də mətn vahidlərini müəyyənləşdirməkdir. Biz mətni cümlədən fərqləndiririksə, o zaman ilk vahid də cümlədən yuxarı səviyyədə olmalıdır. Amma vahidlərin dəqiq sərhədləri hələ də təyin olunmamış, həmin məsələ mətn sintaksisi və sintaksisin mətnində həll edilməmişdir. Buna baxmayaraq, mətnin yuxarıdan aşağıya doğru tərkib hissələrinə ayrılması müəyyən həddə qədər müsbət nəticələr verir. Mətn nəzəriyyəsində bir neçə mühüm cəhətə – mətnin mənə tərəfinə – əmələgəlmə prosesinə, dərk olunmasına, qavranılmasına; mühüm kommunikativ (ünsiyyət) vahidi olmasına; informativliyin təmin olunmasına diqqət yetirmək lazımdır. Bu üç mühüm şərt tədqiqat işlərində nəzərə alınmalıdır. İndi ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan dili dərslərində biliklər mətn vasitəsilə öyrədilir. Belə ki, məktəbli mətnlə işləyir və bütün informasiyaları məhz oradan əldə edir.

AÇAR SÖZLƏR

mətn sintaksisi,
mətnin təşkili
mexanizmi,
MSB (mürəkkəb
sintaktik bütöv),
mətnqurucu
vasitələr, mətnin
informativliyi

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 08.04.2022
qəbul edilib: 15.04.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent
Bilal Həsənlı.

Text syntax, or the text of the syntax

Ismail Kazimov

Doctor of Philological Sciences, Professor. Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, Department of Modern Azerbaijani Language. Azerbaijan.

E-mail: prof.ismayil.kazimov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4470-8786>

ABSTRACT

There are many problems of text linguistics. As language develops, those problems expand. One of the most important issues is to identify the units of the text. If we distinguish text from sentences, then the first unit must also be at the top level of the sentence. However, the exact boundaries of these units have not yet been determined. This issue is not resolved in the text syntax and in the text of the syntax. However, the division of the text from top to bottom gives some positive results. In the theory of the text it is necessary to pay attention to several important aspects: the semantic side of the text – the process of formation, comprehension, perception; to be an important communicative unit; to ensure informatization. These three important conditions should be expected in research. Now in the Azerbaijani language classes of secondary schools, knowledge is taught through text. Works with school text. It goes inside and gets all the information from the text.

KEYWORDS

text syntax, text organization mechanism, CSW (complex syntactic whole), text-building tools, text informatics

ARTICLE HISTORY

Received: 08.04.2022

Accepted: 15.04.2022

Giriş / Introduction

“*Sintaksis*” terminoloji vahidi yunan mənşəlidir (“*syntaxis*” – quruluş, sıra). Bu terminin əsas metodik və praktik parametrləri aşağıdakı kimi xarakterizə edilir:

1. Konkret dillərə xas olan və nitq vahidlərini təşkil edən qayda və vasitələrin bütünü;
2. Qrammatikanın nitq törəməsi və ya yaranması proseslərini öyrənən bir bölmə.

Burada, hər şeydən əvvəl, cümlə daxilində sözlərin ardıcılığı və uyğunluğu tədqiq edilir. Bundan savayı, söyləmə olaraq mətnin hissəsi, dilin isə müstəqil vahidi səviyyəsində cümlənin ümumi özəllikləri də həmin bölmədə araşdırılır [1, s.448].

Sintaksis – dilçiliyin əsas bölmələrindən və inkişafda olan şöbələrindən biridir. Təzə yaranan dil hadisələri bu bölmədə də hər zaman müşahidə olunur. Dildə yeni sintaktik formalaşma prosesi gedir. Xüsusən də, yeni mətnlər meydana gəlir ki, bu mətnlər vasitəsilə də dünyanın dil mənzərəsi dərk edilir.

“*Mətn*” (latınca *tekstum* – əlaqə, birləşmə) yazıda əksini tapmış nitq əsəri, söyləmdir.

“Mətn – başlığı və müəyyən məqsədyönlüyə, pragmatik məqama malik olan qrammatik, leksik, məntiqi, üslubi əlaqələrin ayrı-ayrı vasitəsilə birləşmiş bir çox xüsusi vahidlər (frazafövqi birliklər) ilə birlikdə bitmiş və ədəbi işlənmiş nitq əsərini təşkil edən dil nişanlarının qaydalı və yazılı birliyi” [2, s.18].

Professor Q.Kazımov yazır ki, dil vahidləri sintaktik mahiyyət aldıqdan sonra ünsiyyət vasitəsinə dönür, daha doğrusu, “cümlələrin müəyyən fikir ətrafında əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur” [3, s.424].

Mətnin yaranmasının əsaslı qanunauyğunluqları vardır. Onun təşkili mexanizmi, qurulma texnikası ardıcıl gələn cümlələrdə semantik progressiya ilə bağlıdır. Bu sahədəki qanunauyğunluqların hərtərəfli tədqiqi bir sıra problemlərin həllinə kömək edir, dilin funksional əhəmiyyətini daha ətraflı üzə çıxarır. Ona görə də sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi və cümləni öyrənməklə məhdudlaşmır. Yeni dövrdə mətnin struktur-semantik, funksional-pragmatik və kommunikativ xüsusiyyətləri onun əsas tədqiq obyektinə çevrilmişdir.

Mətnin özünəməxsus formalaşma mexanizmi vardır. Tədqiqatçılar da göstərir ki, mətn dilçiliyinin sonrakı mərhələlərində onu yaradan vasitələr üzərində dayanılır, hər hansı bir dil vahidinin mətnyaratma imkanları üzə çıxarılır [4, s.56].

Mətnin yaranma mexanizmi onun funksional-semantik tərəfi ilə bağlıdır. Bu sahədə bir çox funksional qanunauyğunluqlar mövcuddur. Funksionallıq ideyasının yaranması başlanğıcda əşyaların yerdəyişməsi funksiyası ilə əlaqədar olub, asılılıq ideyasına bərabər tutulurdu. Mətnin yaranmasına funksional yanaşma da həmişə dilçiləri düşünməyə vadar etmişdir. Bu cür yanaşma onun ifadə, məlumatvermə, təsviretmə, eləcə də informasiya funksiyalarını əmələ gətirmişdir.

Ümumiyyətlə, funksiya dil sistemində mövqe ilə təyin olunan bir formadır. Həmin mövqe dildaxili qanunlara arxalanır. Dilin başlıca funksiyası olan ünsiyyət (kommunikasiya) funksiyası məhz sintaksis təlimdə reallaşır.

Bütövlük mətnin fikri-məna baxımdan düz xətt boyunca sıralanmasını təmin edir.

Mətnin əlaqəliliyi kommunikasiya sistemini təmin edir və onu qaydaya salır. Zəncirvari əlaqə mətnin elementləri arasında müxtəlif qrammatik vasitələrin birliyini əmələ gətirir. Məntiqi əlaqə də eynilə bu funksiyanı yerinə yetirir. Bədii əsərləri quran mətnlərdə elementlərarası əlaqə obraz sistemini və assosiativ hissəni təşkil edir.

Mətnin növbəti səciyyəsi onun *bağlılığı*, *qapalılığı* ilə əlaqəlidir. Xüsusən də, yazılı nitq və mətn üçün bu əlamət daha mühümdür.

Beləliklə, bu gün də sintaksisin yeni sahələri meydana çıxır. Funksional sintaksis, koqnitiv sintaksis, mətn sintaksisi və s. Mətn sintaksisi dilçiliyin mühüm sahələrindəndir. Sintaktik quruluş sanki mətnlə başa çatır. Söz birləşməsi, cümlə və mətn sırası bu deyiləni əsaslandırma bilər.

Dilimiz fonetikadan mətnə kimi inamlı inkişaf prosesi keçmişdir. Bu təkamül-də sintaktik quruluş əsaslı şəkildə təmin edilmiş və onu səciyyələndirən bütün düşüncə məhsulu olan mətnlər yaranmışdır.

Biz bu paralelizmi nə üçün məqalənin başlığına çıxardıq? Çünki bu iki anlayış üzrə mətn qrammatikasını daha müfəssəl və müqayisəli biçimdə öyrənmək olar.

Mətnin cümlədən böyük, yəni mürəkkəb sintaktik bütöv (MSB) səviyyəsində öyrənilməsi problemi dilçilikdə XX əsrin ikinci yarısından sonra ortaya çıxmışdır. Bütövlükdə isə mətn sintaksisi XX əsrin sonlarında bütün parametrlərinə görə bir filoloji elm sahəsi kimi yaranmışdır.

Mətnin ümumi və detallı filoloji tədqiqi ilk öncə mətnşünaslıq, ədəbi mətnlərin tənqidi nüsxələrinin hazırlanması, mətn nəzəriyyəsi və ya ədəbi mətnlərin ayrı-ayrı təfəkkür üslubları, həmçinin yaygın ədəbiyyatşünaslıq və linqvistik metodları işıqlandırılmasıyla bilinməkdədir. 1980-ci illərdən etibarən isə mətn dilçiliyi, qrammatikası, quruluşu və sintaksisi, mətnin həm fonetik-fonoloji və morfonoloji, həm

qrammatik-leksik, leksik-leksikoqrafik, frazeoloji-semantik və funksional-semantik özəllikləri mətn-diskurs, intertekstual və interdiskursiv kontekstlərdə bir tam olaraq tədqiq olunmaqdadır [2, s.23].

Əslində mətn sintaksisi mürəkkəb sintaktik bütövlər (MSB), frazafövqi və cümlədən böyük vahidlər, bunlarla əlaqədar, mətn qrammatikası və mətn quruluşu anlayışları ortaya çıxmışdır. Mətn sintaksisi termin-anlayışının alt qavramları sintaktik bütövlər, mürəkkəb sintaktik bütövlər, frazafövqi vahidlərdir.

Mətnə təkcə dil (invariant) vahidi kimi deyil, həmçinin nitq kəsiyi, nitqin minimal vahidi (variant) kimi də baxılır. Professor K.Abdullayev mətnə cümlənin məna baxımından nisbi qeyri-bitkinliyini, müəyyən semantik çatışmazlığını aradan qaldıran kommunikativ bir kompleks kimi yanaşır. Həmin kompleks bütöv məna bitkinliyini nümayiş etdirir, semantik informasiyanın ötürülməsi və qəbul edilməsi prosesində əsas amil, cümlə kimi sintaktik iyerarxik sistemə daxil olur. Başqa sözlə desək, digər linqvistik kateqoriyalarla onun arasında konkret qarşılıqlı münasibətlər zənciri qurulur. Və əslində daha yüksəkdə duran sintaktik vahid kimi aparır. Çünki o, cümləyə münasibətdə həm struktur, həm də semantik planlarda daha geniş şaxəli mürəkkəblik nümayiş etdirir [5, s.56].

Mətn qurmaq bacarığı

Mətnyaradıcı proses sintaktik proseslər arasında çoxcəhətliliyi və mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Mətn necə yaranır və bu prosesdə hansı elementlər, vasitələr iştirak edir? Əsas derivasiya prosesləri hansı istiqamətləri əhatə edir?

Mətn yaratmaq qabiliyyəti hər kəsdə yoxdur. Bacarıq – mətni quranın dünyanı dərk etməsindən asılıdır. Mətn təşkil olunan zaman alim, yazıçı, şair, publisist və başqaları bilik və məlumatındakı çatışmazlıqları başa düşür, gələcək yazılarında onları aradan qaldırmaq üçün səy göstərirlər. Bunun üçün öncə, mətnqurmanın imkanlarını öyrənmək lazımdır. Onlar subyektiv və obyektiv şərtlərin kompleksindən ibarətdir. Həmin imkanları araşdırarkən aşağıdakılar əsas götürülməlidir: mətni quranın bilik, məlumat dairəsi, mətnə müəllifin intensiyası (niyyəti, məqsədi), mətnə dil yenilikləri, dilin və nitqin vasitələrindən istifadə qaydaları, müəllif yaradıcılığının məhsuldarlığı, qazanılmış təcrübə və s.

Mətn insanın dünya ilə əlaqəsinin özünəməxsus bir formasıdır. Mətnə nə duyulursa, həqiqətən də dil və dilin vasitələri ilə birbaşa bağlı olur. Azərbaycan dilində mətn sintaksisi haqqında xeyli yazılar mövcud olsa da, bir sıra məsələlər tədqiqatlardan kənar qalmışdır.

Biz mətnin Azərbaycan insanının zehmindəki mənzərəsini, onu necə ortaya çıxarmaq bacarığını araşdırmaq məqsədini sərgiləmək istəyirik.

Əvvəlcədən deyək ki, mətn kənar hadisələrlə insanın daxili aləmi arasında bağlılıqdan irəli gələn ayrı bir dünyadır. Bunlar arasındakı əlaqə mətn vasitəsilə gerçəkləşən kompozisiyada dünyanı oxuculara anladır. Bu baxımdan mətnin “dünyanın dil mənzərəsi”ndə əlahiddə yeri görünür.

Mətn dünyanın modelidir. Mətni qurmaq bacarığına görə:

- a) mətn güclü düşüncənin məhsulu kimi;
- b) orta düşüncənin məhsulu kimi;
- c) zəif düşüncənin məhsulu kimi qruplaşdırmaq olar.

Dünya dəyişdikcə mətnlər də dəyişir. Bu mətnlər dünyanın inkişafını əks etdirir. İndi şifahi mətnlər daha çox “baxın” sözü ilə bağlanır: Baxın, güclü Rusiya nisbətən zəif Ukraynanı öz caynağına almaq istəyir. “Düşünürəm ki” tamamlayıcı cümlələrlə başlanan mətnlər: Düşünürəm ki, Gülnarla mənim tanışlığım səmimi bir dostluğa çevriləcək. “Məni hansı yeniliklər gözləyir?” sualından bütöv bir mətn düzəltmək olar. “Mən o zaman dar çərçivədə düşünürdüm” etirafı maraqlı bir mətnin qurulmasına gətirib çıxara bilər. İşin gözəl tərəfi müəllimimi ilk gündən tanımağım oldu. Daima irəli getməli, geriye baxmamalıyıq. Hər şeyin səbəbini bilmək də çətin-dir. Qeyd olunan bu söyləmləri çox asanlıqla geniş mətnlərə çevirmək mümkündür.

Azərbaycan dilinin lüğət və ifadə tərkibi daim yenilənir. Yeni söz birləşmələrinin mətnə daxil olması prosesi çox aktivdir: məlumatın davamlılığı, texnologiya dünyası, birja uğurları, hər şey barədə, çətinliklərlə üzləşmək, məqsədyönlü iş, hiper böyümə, biznesin nüvəsi, şirkətin güclü təməli, şirkətin çatışmazlığı, hər bir dəyişiklik, gözlənilməz hadisələr, məqsədlərimizi sadalayan, “açıq” ünsiyyət, uğursuzluqlarımızı bölüşmək, mədəniyyət və dəyərlər, arzu və istək elementi, dəyərlər çərçivəsində qərarlar qəbul edirik, gündəlik həyatımız, öz traektoriyamız, qlobal işçi qüvvəsi, potensialla işləmək, liderlik istiqaməti, bizim üstünlüyümüz, şirkətlərlə əlaqələr, insan resursları və s.

Mətn və kondensasiya (sıxılma). “Kondensasiya” termini sıxılma mənasında işlənir. Bu mənanı “kompresiya” termini də daşıyır. Azərbaycan dili mətnlərində kondensasiya mexanizmini dil hadisələri törədir. Bunlara misal olaraq ellipsis, parselyasiya, qoşulma, ixtisar və s. hadisələri nümunə göstərə bilərik. Bizə elə gəlir ki, mətnin sıxılması dilin qənaət meyli ilə bağlıdır. Sıxılan mətn informasiyada

qənaət yaradır, məlumatın sürətlə çatdırılmasında öz müsbət rolunu göstərir. Sıxılmış mətn mətnin “deyktik” məzmununu əhatə edir.

Mətnin tərkib hissələri onun strukturunu nümayiş etdirir. *Period* mətnin tərkib hissələrindən biridir və onun formalaşmasında müəyyən rol oynayır. *Period* mürəkkəb, az öyrənilmiş sintaktik konstruksiyalardandır. Linqvistik ədəbiyyatda qrammatik periodun təbiəti barədə müxtəlif fikirlərə rast gəlmək olur. Bu sintaktik konstruksiyanın ritmik-melodik əlamətləri haqqında Aristotel, A.Vostokov, İ.Davıdov, İ.Liskova, Q.Alparov, Ş.Ramazanov, A.Şapiro və başqa alimlər tədqiqatlar aparmışlar.

“Sintaktik bütövlər” bəzən *periodla* (yunanca *periodos* – dairəvi fırlanma) eyniləşdirilir. *Periodla* sintaktik bütövlər arasında da yaxınlıq var. Bir sintaktik bütöv bir *period* şəklində ifadə oluna bilər. Fərqləri ondadır ki, sintaktik bütövlər sağ tərəfdən açıq qalır, lakin *period* sağ tərəfdən başlanğıc cümlə ilə qapanmış olur.

Mətnin mühüm növlərindən biri də *bədii mətnlərdir*. Bədii mətnin əsas əlamətlərinə onun təyini, mətn nəzəriyyəsinin müasir vəziyyəti, sistem təşkil etməsi, üzvlənmə vahidləri, fraqmentləri, mürəkkəb sintaktik bütövlər, abzaslar, mətnyaradan vasitələr, antroposentrik və sosioloji əlamətlər və s. aiddir. Bədii mətnlər ayrı-ayrı yazıçılar, şairlər, publisistlər tərəfindən yazılmış parçalardır. Onların üslub zənginliyi və fərdi mətn quruculuğu daha rəngarəng formalarda özünü göstərir. Bədii mətnlər müəyyən bir iyerarxik bütövlüyə malikdir. Onların özünəməxsus quruluş qaydaları və həmin qaydalara əsasən müəyyənləşdirilən semantik-funksional əlaqələri mövcuddur.

Bədii mətnin məzmununu “*açar sözlər*” təşkil edir. Məndə açar sözlər mənə bütövlüyünü nümayiş etdirir: “Külək şiddətlənirdi. İri *damlalı yağış* xırdalanıb çisəyə çevrildi. Otlar ağırlaşdı boynunu əydi. Buğumlanmış çiçəklərin, sünbülləşmiş taxılların yarpaqlarında *damlalar* gilələndi. Cığırın tapdalanmış sarı torpağı sürüşkənləşdi. Əşrəf başıaçıq, düşüncələr içində haraya getdiyini özü də bilmədən xır yolu ilə irəliləyirdi. Onun ayağının altındakı xırdaca daşlar xırçıldadı, pırpızlanmış saçına *narın çiskin* qondu. O, fikirlidi... Yolun ağımsov daşları yuyulmuşdu. Göyün üzündəki *buludlar* seyrəlsə də, hava *tutqun* idi. Axşam qaranlığının yaxınlaşması bu tutqunluğu daha da gücləndirirdi. Əşrəf üşürgələndiyindənmi, yoxsa *islaq* qanadlarını qurutmaq istədiklərindənmi, nədənsə tüklərini pırpızlandırıb çırpınan boz quşçuğazlara, çəmənlikdə dolaşan heyvanlara fikir vermədi. Yoldan burulub cığıra düşdü və asta addımlarla sahilə doğru endi” [İ.Şıxlı. Dəli Kür. Bakı, Yazıçı, 1983, s.236]. Açar sözlər: *damlalı yağış, narın çiskin, buludlar, tutqun, islaq*.

Mətn və integrativlik

Mətn sintaksisinin başqa bir xüsusiyyəti integrativlikdir. Integrativlik – mətnin nəzəriyyəsidir, onun bütövlüyüdür. O, mətndə bütövlük prosesinin yaranması əlaqələrinin bir-birinə təsiri nəticəsində meydana çıxır. Integrativliyin mümkün olan müxtəlif tipləri mətndə fərqli janr-üslub oriyentasiyasına malikdir, bu məsələlər hələ linqvistikada geniş öyrənilməyib. Integrativliyin psixolinqvistik təbiəti kommunikantın nitqdə fikir, mənaratma aktivliyi ilə əlaqədardır. Bu baxımdan, bütövlük integrativliyin özündə, onun elementlərində və əsas əlaqələrdə bir daha öz təsdiqini tapır. Integrativlik mətnin bütün elementlərini sintez edir, mətnin məzmun planını həyata keçirir, onu müəllif intensiyası ilə uyğunlaşdırır.

Beləliklə, mətnin integrativ təhlili təbii olaraq mətn sintaksisinin nəzəri materiallarının mükəmməl mənimsənilməsini təmin edir, problemin təhlil olunacaq mərhələlərini elmi cəhətdən şərh və ifadə edir.

Mətn və intensiya

Mətn sintaksisinin digər bir xüsusiyyəti intensiya ilə əlaqədardır. İntensiya – müasir fəlsəfənin, psixologiya və linqvistikanın əsas anlayışlarından biridir. O, mətnin əsas (baza) kateqoriyası kimi özünü göstərir. “*İntensiya*” latınca *intentio* – cəhd, səy, can atma, meyl, arzu, niyyət mənalərini ifadə edir. Fəlsəfədə bu problem ontoloji məsələdir. Qlobal mətni intensiya müəllifin “fikir dünyası”nı əks etdirir. Qlobal intensiya şübhəsiz ki, intensional mətndə formalaşır. Ayrıca nitq aktı mətnlə əlaqəyə girərək integrasiya olunur. Bu zaman əsas qlobal mətni intensiya yaranır. İntensionallıq nəinki konkret nitq aktında, eyni zamanda bütöv mətndə gerçəkləşir.

“İntensiya” anlayışı danışanın kommunikativ niyyətini, məqsədini, arzusunu, fikrini və s. təyin edir. İntensiya həqiqətən də mətndə ifadə olunmur, o, mətnin material, məzmun və mahiyyətini təşkil edir, həmçinin qarşılıqlı əlaqəni, kommunikantın gücünü, qarşılıqlı münasibətin motivlərini, emosional-ekspressiv sferada şəxsiyyətin ünsiyyət prosesində dərkətməsini nümayiş etdirir. Mətndə müəllif motivasiyasını, kommunikantların bir-birini başa düşmələrini təmin edir. Müəllif intensiyası informasiyanın xarakterinə görə nitqin hansı tipə (dialoji və monoloji) malik olduğunu müəyyənləşdirir, kommunikativ tapşırığı reallaşdırır: nəql etmək, məlumat vermək, aydınlaşdırmaq, göstərmək, müzakirə etmək və s.

İntensiya bədii əsərin məzmununu və dərkətmənin istiqamətini müəyyənləşdirir. Mətndə intensiyanın meydana gəlməsində, reallaşmasında dil vahidlərinin rolu böyükdür. İntensiyalar şərait yaradır ki, pragmatik informasiya qarşı

tərəfə, oxucu və dinləyicilərə tez çatdırılsın. Bu müxtəlif tip mətni fəaliyyətlərdə (rəsmi-işgüzar, bədii, danışiq, publisistik və s.) özünü büruzə verir.

İntensiya mühüm mətnyaradıcı kateqoriyadır. O, müxtəlif tip mətnləri yaradır. Bədii mətnlərdə obraz və personajın arzu, niyyət, məqsədi və s. təzahür olunur. Mətni quran müəllifin ümumi intensiyası (niyyəti, məqsədi) dairəsində mətnyaradıcı funksiya formalaşır.

Göründüyü kimi, mətndə intensiyanın rolu böyükdür. Müasir antroposentrik paradiqma koqnitiv, kommunikativ və praqmatik elmi metodlar kimi mühüm rol oynayır. İntensional metod da inteqral linqvovüslobi metodlardan biridir. Bu metodun aparatı aşağıdakılardır: *intensiya, intensionallıq, intensional kateqoriya, adresant, adresat*.

Antroposentrik paradiqma müasir linqvistikada elmi metod kimi meydana gəlmişdir. Onun mərkəzində insanın dərkətmə və nitq fəaliyyətinin təsviri dayanır. İntensiya ilə bağlı mətndə kommunikativ zəncir bunlardır: adresant-mətn+kommunikativ situasiya – adresat.

Mətn çoxölçülü xüsusiyyətlərə malikdir. Onun şərhə, hadisələrin təsviri, orada aşılana fikrin qavranılması mətnin çoxplanlı bir vahid olduğundan xəbər verir. Bu cəhətdən mətn konstitiv vasitələr sistemində əlverişli mövqə tutur, bədii, elmi, publisistik mühitdə seqmentləşir və müəllif tərəfindən yaradılır. “*Mətn doğulur və müəllif intensiyasını diqtə edir*” [6, s.45].

XX-XXI əsrdə linqvistikada antroposentrik tədqiqatlara artıq yer verilməyə başlayır ki, mətndə müəllif intensiyası da bu məqsədlə meydana gəlmişdir. Dilin funksional qanunauyğunluqlarının dil vahidləri ilə ifadəsi, bu sferada danışanın niyyət və məqsədinin müəyyənləşdirilməsi antroposentrik tədqiqatların qarşısında durur.

İntensiya xəbərdarlıq və xəbərdarlıq edilmə xüsusiyyətlərinə malikdir. Mətndə sözün praqmatik potensialı çoxşaxəli, geniş olur. Bu zaman müxtəlif requlyar nitq və geniş spektrli intensiyalar (arzu, istək) gerçəkləşir.

Nağıl etmək – bu, nitqin dinamik funksional fikir, məna tipidir. Mətndə informasiya 3-cü şəxsin dili ilə nəql edilir. Bunlara tarixi mətnlər misal ola bilər. Məsələn: Bəzi tarixi hadisələr mətnlər vasitəsilə nəql edilir, dinamik, aktiv tarixi proseslər əks olunur, burada kommunikativ intensiya informasiyaverici və konstatlaşma xarakteri daşıyır. Məsələn: “XI-XVI yüzilliklərdə Azərbaycanda anadilli ədəbiyyatın güclü inkişafı, xüsusilə də qüdrətli Səfəvilər dövlətinin ilkin çağlarında ana dilinə olan qayğı və himayənin artması, türkcənin əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, saraya və or-

duya da yol tapması, bununla da müəyyən mənada dövlət dili səviyyəsinə yüksəlməsi bir sıra dini və sufi məzmunlu əsərlərin ərəbcədən və farscadan dilimizə tərcümə edilməsini və bütövlükdə götürdükdə tərcümə sənətinin geniş yayılmasını şərtləndirmişdir” [7, s.3].

Təsvir mətnlər, həmçinin konstatlaşma səciyyəlidir, burada predmetin əlamət və keyfiyyətinə diqqət yetirilir. Müəllif intensiyası konstatlaşma hesabına gerçəkləşir, təsvir edilir, predmet haqqında informasiya və əlamət barədə məlumat ötürülür. Təsviri mətnlərdə predmetin, sxemin, obyektin texniki xarakteri dəqiq əks olunur, burada kommunikativ intensiya konstatlaşma səviyyəsində meydana çıxır, göstərilir, təsvir olunur. Geniş mənada intensiya anlayışı məndə danışanın kommunikativ niyyətini, fikrini, məramını, arzusunu, muradını, məqsədini ifadə edir: Mən Göyçaya getmək fikrindəyəm. Siz yayda harada istirahət etmək fikrindəsiniz?

İntensiya qarşılıqlı əlaqə, rabitə situasiyası ilə sıx şəkildə bağlıdır. İnsanın, obrazın qarşılıqlı əlaqə şəraitində əxlaqı, rəftarı, hərəkət tərzini və s. mətni intensiyaların formalaşmasında aparıcı yer tutur. Mətnlərarası kommunikativ vahidlərin əmələ gətirdiyi münasibət (daxili iyerarxik sosial sahədə kommunikativ dərkətmə, anlama) cəhdi mətnin üslubi və janr əlamətləri makrointensiyanı yaradır, müəyyən məqsədlərin həyata keçməsinə gerçəkləşdirir. Daxili kommunikativ proqram mikrointensiyanı müxtəlif tip mətnlər vasitəsilə konkretləşdirir, bir sıra intensiyaları yerinə yetirir, dil ifadələrinin spesifik, daha aktiv formalarını üzə çıxarır.

Mətnin mikrointensiyası deyərkən şəfqət göstərən, dərdə şərik olan, həmdərd, canıyanan, canfəşanlıq göstərən, hüsn-rəğbət bəsləyən və s. kimi yaxınmənalı vahidlər başa düşülür.

Başqa cür ifadə etsək, məndə bir sıra intensiyalar güdülə bilir. İnformativ söyləmlər az hallarda, eyni zamanda yuxarıdakı hissləri ifadə edir, nəticədə danışanın məqsədi aydın olur: *“Mən qələmimi (pulumu, əlcəyimi və s.) unutmuşam”*. Belə söyləmələrdə reaksiya 3 tipdə reallaşır: (1) həmdərd; ürəyi yanan, qeyri-həmdərd; (2) ürəyi yanmayan (*“Məndə, həmçinin diş pastası qurtarıb”*).

Situasiyaların dəqiq təhlili və adresatın reaksiyası nəinki intensiyanın dil formalarını meydana çıxarır, həmçinin nitqin, əxlaqın, davranışın, həyat tərzinin milli spesifik xüsusiyyətlərini əhatə edir.

Praqmatik eksperimentin nəticələri göstərir ki, verbal hüsn-rəğbət, ifadətmə dəqiq nitq situasiyasında intensiyanı dəqiqləşdirir [Клушина Н.И. Москва, 2008].

İntensionallıq “*konsept*” anlayışı ilə qarşılıqlı əlaqədə üzə çıxır. Konseptin nüvəsində bütövlük xarakterizə olunur. Məsələn, müəllif hər hansı bir konsepti təsəvvür edirsə, onun koqnitiv davranışında, əlbəttə, məqsəd və niyyətini ifadə edir.

Bu cəhət, mətnin kommunikativ istiqamətini, fikir-məzmun bütövlüyünü istiqamətləndirir. İntensiyanı aydınlaşdıran dil vasitələri mətnin koqnitiv (konseptual) təhlili nəticəsində qurulur.

Müəllifin məqsədi həmişə söyləmin dərkedilməsini, mənimsənilməsini oriyentasiya edir. Mətn intensiyanın “şəxsiyyətlərarası” xarakterini təyin edir, müəyyənləşdirir.

İntensiya bədii mətnədə çoxölçülü xarakter daşıyır. Əsas intensiyalardan avanqard və bünövrəsi, özülü qoyulmuş mətnlərdə istifadə olunur. Şeirlərdə şairin intensiyası emosional səciyyəlidir. Müəllifin müxtəlif istiqamətlərdəki məqsədi rəngarəng laylı emosiyaları doğurur, “yüksək istinanın – həqiqətin, doğruluğun dərki kimi nəticələnir”. Beləliklə, mətnədə intensiyanın gerçəkləşməsinin xarakteri ədəbi istiqamətin özünəxas bütövlüyünü təsdiq edir. İntensionallıq bədii mətnlərdə:

Qolu bağlı keçdin Xudafərindən,
Mən qolu bağlı da keçə bilmirəm...
[Hüseyn Kürdoğlu].

Bu misralarda şairin intensiyası xatırlama intensiyasıdır. O, böyük ustadlarını – Məhsətini, Qurbanini, Xəstə Qasımı, Qul Abbası, Arazla bağlı təfərrüatları xatırlayır və Qurbaniyə qibtə edir:

Könlümdən Təbriz keçər,
Neçə təpə, düz keçər.
Xəyalım yaz mehi tək
Arazdan səssiz keçər
[Hüseyn Kürdoğlu].

İntensionallıq publisistik mətnlərdə: “Kamal Abdullanın zamanı həm miflə gerçəklik arasındakı, Berqsonun qavramındakı zamandır... Elə buna görə də onun yaradıcılığında bütöv və parçalanmaz bir zaman var və bu bütöv zaman Dansökülə, Günortac və Qürubun bir təfəkkürdə, bir düşüncədə inikası, kosmoloji dövrdən ilkin antik dövrə və həm də bugünümüzə qədər bir billurda sayrışması və cərəyanıdır. Kamal Abdulla öz ədəbiyyatını özünün qurduğu ədəbiyyat nəzəriyyəsi əsaslarında

yaradan tək yazıçımızdır. ...Onunla söhbət etməyin özü bir yaradıcılıqdır...” [8, s.32].

Müəllifin bu publisistik mətnədə intensiyası aydındır. Bu intensiya xalq yazıçısı Kamal Abdullanın özünəməxsus bir ədəbiyyatı olduğunu bildirir.

Mətn və üslubiyyat

Mətn çoxdandır ki, üslubiyyatın da tədqiqat obyektini kimi çıxış edir, tədqiqat prinsipi dil vahidlərinin seçilməsindən və istifadəsindən asılıdır. Üslubiyyat elmi mətnə adresata yönəlmə kimi baxır: “*Müəllifin yaradıcılıq intensiyası*” (məqsəd və niyyəti) (Karasik) nöqtəyi-nəzərindən yanaşır.

Mətn və hadisə

Mətnin bağlı olduğu mühüm məsələlərdən biri hadisədir. Mətnədə hər hansı bir hadisə, əhvalat, vəqifə, macərə, sosial və ya şəxsi həyatda vəqə olan, baş verən hal, həyatın adi qaydasını, normal gedişini pozan iş və s. təsvir olunur. Məsələn: Qatırlar dağa dırmaşdıqca yol qısalır, dağlar ucalır, şəhər və bütün aran yerin dibinə çökür, ayaq altında qalırdı. Hamarlı dərəsindən yoxuşa çıxanda dağ boyu dolayı bir cığır uzanırdı. Ağ qurşaq kimi yaşıl dağın qoynuna dolanan bu cığır getdikcə yüksəlirdi. Yolun kənarından sallanan həmişəcavan palıd, nar ağacları zümrüd tağ kimi yolun üzərində çataqlanmışdı. Qədir qatırın yalından yapışıb belinə mindi. Bir əlini yarpaqlı budaqlara toxunduraraq oturdu. Sanki bundan, uşaq kimi xoşlanırdı. Altındakı qatır dodağını uzadıb budaqları qarmalayır, tikanları hiss etdikcə buraxırdı.

Aranda ağır işdə böyüyən, mahala nabeləd olan Qədir ömründə bu yaylaqları görməmişdi. Ona görə hər addımda maraq və həvəsi artırdı. Qatırçılar bu yollarda araba aşmasından, adam uçmasından faciəli hadisələr danışdırdılar. Doğrudan da, qurşaq kimi nazik yola araba salmağın nə qədər cəsarət istədiyini düşünür, əyilib dərənin tərkinə baxırdılar [Mir Cəlal., “Dirilən adam”].

Mətnədə beynəlxalq hadisələrin təsviri: Rusiya ayağa qalxdı. Moskvada kütləvi həbslər var. Rusiya qarışdı. Putin yollar axtarır.

Mətn və assosiativlik

Assosiativlik mətnədə “gizli əlaqə” formasıdır. Belə mətn formalarında koqeziya potensial formada üzə çıxır. Bəzən hər hansı bir ifadənin mətnədə təkrarı

assosiasiyaya yol açır. Məsələn, aşağıdakı mətndə assosiasiyanı “o qalın yorğan” ifadəsi yaratmışdır: “Həmin qış gecəsi Əbdül yenə də *qalın yorğanın* altında idi. O *qalın yorğan* evdə tək idi və Xıdır *o qalın yorğanı* Əbdülə vermişdi, özü qışda da üstünə adyal salırdı, çox soyuq olanda adyalın üstündən paltosunu salırdı. *O qalın yorğan* Əbdülün üzünü görmədiyi atasından, güclə xatırladığı anasından qalmışdı və *o yorğanın* ən gözəl, ən şirin cəhəti o idi ki, Xıdır onu özünə qıymırdı, *o qalın yorğanla* Əbdülü, elə bil ki, təkə soyuqdan qorumurdu, ümumiyyətlə, dünyanın buz kimi üşüdən işlərindən, bəd əməllərindən qoruyurdu” [3, s.280].

Mətn və informasiya

Mətn və onun vahidləri qlobal kateqoriyadır. “Mətn hər şeydən öncə, kommunikativ və informativ bir vahid olaraq sadəcə ona məxsus olan özəl işarələrlə qurulur. Mətn digər işarələrdən fərqli olaraq, həm kommunikativ, həm də informativ bir mahiyyət daşıyır. Biz informasiya dünyasında yaşayırıq və ya biz işarələr dünyasında yaşayırıq. Əslində isə biz bu gün artıq informasiyanın və işarələrin bu və ya digər şəkildə gerçəkləşən və gerçəkləşdirilən seçimi dünyasında yaşayırıq” [9, s.5].

İnformativlik – mətnin mühüm xüsusiyyətlərindəndir. Mətnin informasiya komponentləri kimi eksplisit temporal vasitələr ona yeni xəbərin mənası və funksiyası ilə bağlı informasiyanın daxil edilməsinə, yeni informasiyanın müəyyən hissəsinin qabardılmasına şərait yaradır. Bu mənada “*sonra*” temporallıq göstəricisini qəbul etmək lazım gəlir. Mətndə temporal vasitə olmaqla yanaşı, yeni informasiyaya yol açan işarə funksiyaları da aşkarlanmışdır. Mətn müəyyən konkret uyğun məlumatın maksimal dərəcədə səmərəli ötürülməsi prosesini əldə etmək üçün müəyyən sintaktik çərçivədə yaradılır ki, bu da onun bütövlüyünü şərtləndirir. Bu baxımdan mətndə daxili təşkilatlanmaya xas olan xüsusiyyət də mövcuddur. Bu əlamət onu sintaqmatik səviyyədə bir struktur bütövə çevirir. Amma bütöv olmaqdan ötrü mətn həm də daxili əlaqəyə girməlidir. Mətndə cümlə modellərindən fərqli olaraq müəllif fikri var və əsasdır. Yəni mətn yalnız dil modeli olmamalı, həmçinin özündə müəyyən qeyri-dil situasiyasına bağlı konkret məzmun ehtiva etməlidir.

Mətn invariant rolunu oynayaraq dil modelləri olan cümlələrin nitq prosesində aktuallaşmasına yardım göstərir. Bu, nitq prosesinin ən yüksək real, praktik göstəricisi olan mətnin təsvir etdiyi gerçəklik və variasiyaların ən dəqiq mənzərəsini verir və özündən öncəki sintaktik vahidlərin əslində öz strukturundan çıxmasını təmin edir.

İ.Vardul mətnin informasiya nəzəriyyəsi ilə sıx bağlı olduğunu yazır: “Aktual üzvlənmə sayəsində sintaktik tamın ayrı-ayrı cümləsi dilin potensial nominativ va-

sitəsi kimi, ünsiyyət prosesində informasiyanın gerçək daşıyıcısı kimi çıxış edir, kommunikasiyanı təmin edir” [10, s.116].

Ümumiyyətlə, mətnlərdə olan mətnaltı informasiya implisit təbiətə malikdir. Həmin informasiya mətndə açıq-aşkar şəkildə özünü göstərir və həmin məlumatın dərk edilməsi subyektiv faktorlardan asılı durumda olur. O, digər dil və nitq vahidlərindən informasiyavericiliklə daşdığı məqsədyönlü funksiya ilə bərabər, şifahi və yazılı olaraq gerçəkləşmə formalarına görə də işlənir. Normal mətndə hər hansı bir konkret informasiya verilir.

Ümumiyyətlə, emosionallıq mətnin təşkilində mühüm rol oynayır. Həmin informasiya mətnin təsviri mərhələsində yaranır və inkişaf edir. Bədii mətnlərdə emosional informasiya kommunikasiya prosesində yaranır. Mətndə emosional informasiya emosional vəziyyətin qiymətləndirmə, aktivləşmə və təhrik, nitq fəaliyyətinin pozulması və ekspressiya kimi ortaya çıxır. Emosional informasiya mətn şəraitində oxucunu həyəcanlandırır. Bu həyəcanın səbəbi informasiyada başlıca yer tutan hissi-psixoloji durum olaraq qıszamanlı əhval-ruhiyyə ilə əlaqədar meydana çıxır. Məsələn: Qələbə sevincini bir andaca itirən uşaqlar başlarını aşağı salıb sakitcə gözləyirdilər. Gözləyirdilər ki, bu illərdə ilk dəfə göz yaşlarını gördükləri komandir ürəyini təmiz boşaltsın.

Dil yaraşlıq və bəzək deyil, bədii düşüncənin mahiyyətidir və nəticədə fəaliyyətin estetik modelləşdirilməsidir. Dil bir forma kimi düşüncə prosesini əks etdirir, informasiyanı emal edir və kateqoriyalaşmağa xidmət edir.

Bədii mətnlərdə koqnitiv informasiya güclü olur. Həmin informasiya dünyanın dil mənzərəsi haqqındadır: “Dünyanın dil mənzərəsi xalqın müəyyən inkişaf mərhələsində onun gerçəklik haqqında dil vahidlərində təsbit olunmuş təsəvvürlərin məcmusu, dil işarələrində gerçəklik təsəvvürlərinin, dünyanın dildə üzvlənməsi, əşya və hadisələrin nizamlı düzümü, aləm haqqında söz mənalarının sistemində gizlənən informasiyadır. İnsanın informasiya bazasına – onun konseptsferinə daxil olmaqla aparılan tədqiqatlar koqnitiv strukturları aşkar etməyə imkan verir” [11, s.41].

Belə mətnlərdə ritorik suallar, “müəllif obrazı” mühüm yer tutur. “Müəllif obrazı” mətnin ifadə mühitində yerləşir. Ritorik sual – natiqin mühakiməsidir, bu zaman sual formasında düşüncə təzahür olunur. Ritorik sual mətndə cavab tələb etmir, yalnız söyləmlərin emosionallığını yüksəldir. Müəllif nitqi müxtəlif kompozisiya – nitq formaları ilə ifadə olunur; nəqli-təsviri, düşüncə (fikir, mühakimə), predmet-məkan və predmet-əlamət. Mühakimədə fikrin məntiqi inkişafı verilir.

Bu, müstəqildir, zaman daxili xarakter daşıyır. Burada məntiqi, səbəb-nəticə münasibətləri ifadə olunur.

Nəticə / Conclusion

Mətn nitq vahidlərinin məna əlaqələri ilə birləşmiş ardıcılığıdır. Mətn sintaksis bölməsində tədqiq edilir. Sintaksisin funksiyalarından biri də mətnin struktur-semantik, kommunikativ-funksional, pragmatik-koqnitiv xüsusiyyətlərini öyrənməkdir.

Beləliklə, mətni həm mətn sintaksisi, həm də sintaksisin mətni tədqiq edir. Hər ikisi mətni kommunikativ və informativ bir vahid kimi sadəcə ona məxsus olan özəl işarələrə istinad edərək öyrənir.

Mətnin qurulmasında potensial vasitələrin rolu bəzi hallarda kənarda qalmışdır. Təbii ki, sadə cümlələrlə yanaşı, mürəkkəb cümlələr də mətnin formalaşmasında həlledici amilə çevrilmişdir. Mətn bütün növ cümlələrin formal-qrammatik və məna vəhdətindən əmələ gəlir.

Mətn informativ struktura malikdir. Mətnə informasiya növləri müxtəlifdir: faktual, konseptual və mətnaltı. Faktlar, hadisələr və proseslərlə bağlı informasiyanı faktual məlumatlar ötürür. Hadisə və proseslər, onların iştirakçılarına müəllifin münasibəti konseptual informasiya fonunda verilir. Mətnaltı informasiya yükündə assosiativ və konnotativ semantika üstünlük təşkil edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev K. (2000). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif.
2. Azər Turan. (2020). “Sən ey qanadlı yolçu” – Kamal Abdullanın zamansızlığı. “Ədəbiyyat qəzeti”, 5 dekabr.
3. Elçin. (2007). Ölüm hökmü.
4. Kazmov Q.Ş. (2000). Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Ünsiyyət.
5. Şıxlı İ. (1983). Dəli Kür. Bakı, Yazıçı.
6. Şühədanamə. (2019). Əlyazmanın mətnini nəşrə hazırlayan, “Ön söz”ün müəllifi, izahlar və lüğətin tərtibçisi: akademik Möhsün Nağısoylu. Bakı, Elm.
7. Veysəlli F.Y. (2015). Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı, Mütərcim.
8. Ильченко С.К. (1989). Синтаксические единицы в тексте. Ленинград.
9. Калгперин И.Р. (1980). Текст как объект лингвистического исследования. Москва.
10. Клушина Н.И. (2008). Интернациональные категории публицистических текстов в аспекте коммуникативной стилистики (на материалах периодических изданий 2000-2008 кв.). Автореф. дис. д-ра филол. наук. Москва.
11. Лингвистический энциклопедический словарь. (1990). Москва, Советская энциклопедия.
12. Язык мышления. (1967). Москва.

“Alp Ər Tonqa” dastanı elmi tədqiqatlarda

Aynur Səfərli

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı, DİN Polis Akademiyası, Elmi tədqiqat və redaksiya-nəşriyyat şöbəsi. Azərbaycan.

E-mail: seferli_1988@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0002-0110-4659>

XÜLASƏ

Türk dünyasının ortaq dəyərləri hər bir türk xalqı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Türk xalqlarının mədəniyyəti və ədəbiyyatı bu mənada dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatının ayrıca bir qoludur. Türklər öz tarix və mədəniyyətlərinin qədimliyi, zənginliyi baxımından dünya xalqları arasında böyüklüyünü, aparıcılığını tam şəkildə təsdiqləmiş xalqdır. Araşdırmada türklərin ilk əfsanəvi qəhrəmanı, ulu babası Alp Ər Tonqadan bəhs edən eyniadlı dastanın tədqiq tarixindən söhbət açılır. İlk türk və Turan hökmdarı olan Alp Ər Tonqa VII yüzillikdə İran-Turan müharibələrində ad qazanmışdır. Dastanı tədqiq edən alimlərdən X.Koroğlu, E.Əlibəyzadə, F.Ağasıoğlu, F.Sümər, İ.Artuk, V.Minorski və Q.Rabinotun təhlil nəticələri araşdırmaya cəlb edilmişdir. “Alp Ər Tonqa” dastanının tədqiqi məsələsində Mahmud Kaşğarının “Divan”ı mühüm istinad mənbəyi olmuşdur. “Divan”da Alp Ər Tonqanın ölümünə həsr edilmiş çoxsaylı şeir nümunələri – ağılar yer almışdır.

AÇAR SÖZLƏR

dastançılıq, türk dastanları, türk xaqanı, Alp Ər Tonqa, Əfrasiyab

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 11.05.2022
qəbul edilib: 18.05.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA

MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bilal Həsənli.

“Alp Er Tonga” epic in scientific research

Aynur Safarli

Doctoral student of Baku State University, Police Academy of the Ministry of Internal Affairs, Scientific research and editorial-publishing department.

Azerbaijan. E-mail: seferli_1988@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0002-0110-4659>

ABSTRACT

The common values of the Turkic world are of great importance for every Turkish people. In this sense, the culture and literature of the Turkic peoples is a separate branch of world culture and literature. The Turks are a people who have fully confirmed their greatness and leadership among the peoples of the world in terms of the antiquity and richness of their history and culture. The study discusses the history of the study of the epos of the same name, which tells about the first legendary-historical hero of the Turks, his great-grandfather Alp er Tonga. Alp Er Tonga, the first Turkic and Turanian ruler, first became famous in the Iran-Turan wars in the 7th century. Researchers H.Koroglu, E.Alibeyzade, F.Agasioglu, F.Sumer, I.Artuk, V.Minorski and G.Rabinot were involved in the research of the saga. Mahmud Kashgari's "Divan" was an important reference point in the study of the "Alp Er Tonga" epos. The Divan contains numerous examples of poems dedicated to the death of Alp Er Tonga – laments.

KEYWORDS

epos, Turkish epics, Turkish khagan, Alp Er Tonga, Afrasiyab

ARTICLE HISTORY

Received: 11.05.2022

Accepted: 18.05.2022

Giriş / Introduction

Dünya xalqlarının mədəniyyəti qarşılıqlı təsir nəticəsində inkişaf edərək zənginləşmişdir. Türk dünyasının orta q dəyərləri hər bir türk xalqı üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Türk xalqlarının mədəniyyəti və ədəbiyyatı bu mənada dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatının ayrıca qolu və mərhələsi olmaqla yanaşı, həm də əsas tərkib hissəsidir. Onlar öz tarix və mədəniyyətlərinin qədimliyi, zənginliyi baxımından dünya xalqları arasında böyüklüyünü, aparıcılığını tam şəkildə təsdiqləyə bilmişlər. Qədim türk dastanlarının mətnləri bütöv halda əlimizdə olmasa da, onlar türk epos zənginliyinin, estetik düşüncə mükəmməliyinin təsdiqi baxımından əhəmiyyətlidir. Həmin dastanlar, eyni zamanda türk xalqının etnogenezisi, siyasi idarəçilik və dini baxışları, dünyada milli özünü təsdiqi, arzusu, iddiaları və s. haqqında təsəvvür yaratmaqda böyük rol oynayır. Dastançılıq xalqın bir neçə əsrlik milli-məişət həyatını gözəllik və əlvanlığı, təzad və ziddiyyətləri ilə özündə əks etdirən ilk bədii düşüncə məhsuludur. Məlumdur ki, türk dastanları qədim, eyni zamanda zəngin ənənələrə malikdir. Dastanlar e.ə. I minilliyin ortalarından meydana çıxsa da, epos ənənəsinə uyğun olaraq daha qədim dövrlərə məxsus olan hadisələri, etik və estetik əhvali-ruhiyyəni özündə əks etdirir. Qədim türk dastanlarının dili Avrasiyanın mərkəzində və şərqdən qərbə doğru geniş ərazidə nəinki türklər, hətta qeyri-türklər tərəfindən də anlaşılaraq olmuşdur ki, dastanlar həmin dilin yüksək inkişaf etmiş, zəngin obrazlılığa, dərin fəlsəfi mənaya malik mükəmməl bir dil olduğunu söyləməyə imkan verir [Məmmədova X., 2021].

Qədim türk dastanları miladdan öncəki III-II minilliklərin hadisələrini özündə yaşatmaqla yanaşı, sonrakı dastanlara da öz təsirini göstərmişdir. “Bilqamıs haqqında dastan”ın bir çox motiv və izlərinə “Kitabi-Dədə Qorqud”un boyalarında da rast gəlmək mümkündür. Dədə Qorqudun da Bilqamıs kimi hər şeyi bilib keçmişdən və gələcəkdən xəbər verməsini, müdrikliyi və ağılı ilə böyük hörmət və nüfuz qazanmasını, nəhayət, əbədi yaşamaq arzusunu görürük. Bilqamısla Enkidunun sidr meşəsinə gedib şər qüvvə olan Humbabanı öldürmələri Basatın Təpəgözü öldürməsi səhnəsini yada salır. Ümumiyyətlə, aramızda əvvəlki minilliklərdə İkiçayarası və Urmiya gölünün cənubunda yaşamış şəhər-dövlətlərdən miras qalan ədəbi nümunələrin bir çoxu sonrakı folklor qaynaqlarına keçərək yaşamaq hüququ qazanmışdır. Qədim Urmiya və İkiçayarası mədəniyyətlərinin bir çox əlamətlərinin sonrakı ozan-aşıq dastançılığının ruhunda izlər qoyub yaşaması faktı onların yenidən öyrənilməsinə təkan verir. “Kitabi-Dədə Qorqud” və ondan öncə yaranmış dastanların qəhrəmanları da “Alp Ərən” statusu qazanaraq bu adla xatırlanmışlar.

“Alp Ər Tonqa”, “Oğuz Kağan”, “Şan qızı”, “Şu-Şaka”, “Bilgə kağan”, “Mulan türküsü”, “Atilla” və s. adlarla bağlı rəvayətlər bu qəbilədənir. Adları sadalanan dastanlar qədim türklərin dövlət quruculuğunu özündə əks etdirir. Onlar yazıya alınana qədər dillərdə dolaşaraq dəyişikliyə uğramış, sonradan hər birinin müxtəsər məzmunu Mahmud Kaşğarının “Türk dili lüğəti”ndə və başqa qaynaqlarda özünə yer tapmışdır [11, s.15].

Dünya xalqlarının mədəniyyəti tarixən bir-birindən təciddə deyil, əksinə, qarşılıqlı təsir dairəsində inkişaf etmiş, yüksək mənəvi dəyərlər qazanmışdır. Şərti də olsa, dünya mədəniyyətinin iki qütbü kimi səciyyələndirilən Şərqi və Qərbi mədəniyyətləri bir-birinə bağlılığı və təsiri nəticəsində müasir sivil mərhələyə qədər yüksələ bilmişlər. Hər bir xalqın mədəniyyəti həmin xalqın yaşadığı ərazi, region, mühit və s. amillərlə bağlı olsa da, onun dünya mədəniyyətinin inkişaf xətti ilə əlaqə və yaxınlığı şəxsizdir. Türklər dünyanın qədim və qüdrətli xalqlarındandır. XX əsr türk ədəbiyyatının məşhur nümayəndəsi Əziz Nesinin təbirincə desək: "Hər bir millətin böyüklüyü onun əhalisinin sayına və ərazisinin genişliyinə görə müəyyənləşdirilmir. Hər bir xalqın böyüklüyü onun tarix və mədəniyyətinin qədim və zənginliyinə görə müəyyənləşdirilir".

Türklərin təxminən dörd min il bundan əvvəl Altay-Sayan dağları boyunca məskunlaşması tarixi fakt kimi təsdiqlənib. Lakin onların tarixinin daha əvvəllərə aid olduğu şübhəsizdir. Türklərin 3500 il siyasi təşkilatlanma (ilk türk hökmdarı e.ə. 1500-cü ildə Turgitay), 2700 il ədəbiyyat, 2500-3000 il yazı tarixinə malik olması bu fikrin doğruluğuna tam əminlik yaradır.

Türk yazı tarixinin başlanğıcı 2500-3000 il bundan əvvələ qədər gedib çıxsa da, onların ilk yazılı mətnləri VIII əsrə aid Orxon-Yenisey abidələri hesab olunur. Ancaq 2500-3000 il yazı tarixi olan millətin ilk yazılı abidəsinin ona məxsus yazı tarixindən təxminən 2000 il sonra yaranması inandırıcı görünür. Çünki Çin mənbələrində miladdan öncəyə aid türk mətnlərinin (məsələn, türkcədən tərcümə edilmiş bir şeir parçasının) və Çin sarayına hunlar tərəfindən göndərilən məktublardan (məsələn, Metenin Çin dövlətinə göndərdiyi məktublardan) olması, Saxa imperatorluğu zamanında rəsmi məktublaşmaların aparılması, eləcə də digər tarixi sənədlərdə Hunlar və Göytürklər dövründə türk yazılarının mövcudluğu, Xəzər və Avar xaqanlığında türk yazılarından istifadə edilməsi, Atillanın katiblərinin sənədləri türkcə hazırlanması və s. haqqında verilən məlumatlar türk yazı tarixinin daha qədim dövrə aid olduğunu təsdiqləyir.

Bu səbəbdən qeyd etməliyik ki, türk yazı mətnləri Orxon-Yenisey yazılarından da çox əvvəllər mövcud olmuş, ancaq onlar günümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. "Türk" kəlməsi tarixdə ilk dəfə Göytürklər tərəfindən işlədilib və mənsubiyyət ifadə edən ad kimi qəbul olunmuşdur. Lakin "türk" sözünün digər mənə çalarlarına da malik olması (güc-qüvvət, törəmək-artmaq, yüyürmək, gözəl və s.) bu xalqın özünəməxsus fərdi keyfiyyət və xüsusiyyətlərini hərtərəfli müəyyənləşdirmək baxımından xarakterikdir. Hazırki dövrdə türk mədəniyyət və ədəbiyyatının təkcə hər hansı konkret milli türk zəminində (məsələn, qazax, qırğız, türkmən və s.) deyil, ümumtürk anlayışları səviyyəsində, bu səviyyənin ədəbi-bədii və estetik prinsiplərinin dərk edilməsi baxımından öyrənilməsi vacibdir. Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, türk xalqları öz zəngin mənəvi aləmindən nəinki uzun müddət uzaq düşüb, həm də tarix boyu qazandıqları müəyyən siyasi tələb və təzyiqlər şəraitində onlar üçün "əhəmiyyətsizləşdirilib".

Tarixi olmayan xalq yoxdur. Lakin xalqların bir-birindən fərqi onların tarixlərinin qədim, mədəniyyətlərinin zəngin olması ilə müəyyənləşir. Türklərin bəşər sivilizasiyasının inkişafında, dünya ictimai-siyasi modelinin və ədəbi-bədii fikrinin formalaşmasında oynadığı rolunu nəzərə alsaq, bu xalqların fərqli tarix və mədəniyyətə sahib olduğu öz təsdiqini tapar. Şübhə yoxdur ki, dastanlar hər bir xalq üçün tarix və mədəniyyət göstəricisidir. Dastandakı hadisələr tam anlamda əsl tarix olmasalar da, dünyanın yaranması, tarixin başlanması, insanlığın, cəmiyyətin formalaşması və ayrı-ayrı xalqların özünəməxsus həyata baxışları haqqında təsəvvür yaratmaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə demək mümkünsə, dastanlar millətin tarixi, yaşayış məskənləri, adət-ənənəsi, psixologiyası, inancları, həyata baxışları və s. barədə məlumat verən ilkin qaynaqlardan biridir. Çünki onlar kök və ruh etibarilə həm tarixə bağlanır, həm də bu tarixi təcəssüm etdirir. Lakin hər bir millətin özünəməxsus tarixi olsa da, yer üzündə yaşayan elə millətlər də var ki, onlara məxsus dastan nümunələri demək olar ki, yox dərəcəsidir.

Dastanların yaranmasının iki mühüm şərti var:

1. İlkin mərhələdə xalq əfsanə və mif yaradıcılığına malik olmalı və bunlar öz zənginliyi ilə seçilməlidir. Bunun üçün onun məhz ibtidai dövrlərdən mövcudluğu vacib şərt hesab olunur.
2. Xalqın savaşı, mübarizə, qəhrəmanlıq tarixi kifayət qədər zəngin olmalı və bu, tarixdə əhəmiyyətli yer tutmalıdır.

Türk dastanları mifoloji-epik baxışların nəticəsi kimi zaman etibarilə yaranma və formalaşma baxımından iki dövrə bölünür:

1. İslamiyyətdən öncə yaranan türk dastanları;
2. İslamiyyətdən sonra yaranan türk dastanları.

Birinci mərhələyə aid olan qədim türk dastanları əsas etibarilə e.ə. I minilliyin ortalarından eramızın I minilliyinin ortalarına qədər olan dövrləri əhatə edir. Bu dastanlar Saka, Hun, Göytürk, Uyğur tarixlərinin dastanları hesab olunur. Qədim türk dastan nümunələri müxtəlif mənbələrdən əldə edilib. Bunların bir qismi Avropa, Çin, İran, ərəb mənbələrində, digər bir qismi isə türk xalqının öz şifahi və yazılı ədəbi nümunələrində mühafizə olunub. "Dünyanın yaranması haqqında" dastan türk mifoloji-fəlsəfi təsəvvürlərinin əksi baxımından xarakterikdir. Heç şübhəsiz, bu təsəvvürlərin mərkəzində dünyanın yaranması və idarə olunması ilə bağlı türk inancları dayanır.

Türk xalqlarının dastan yaradıcılığı çox qədim və zəngin ənənələrə malikdir. Bu dastanlar onların milli qəhrəmanlıq, iman, düşüncə tarixinin, tarixdən əvvəlki və sonrakı çağlarının bədii ifadəsidir. Dastanlarda ilkin tanrı və tanrılaşdırılmış insanlar, gün işığı, su köpüyü, ağacdan doğulmuş uşaqlar, türklərin çarpışma və savaqları xüsusi yer tutur. Daha doğrusu, türk dastanları türklərin dastanlaşmış tarixi və öz əfsanəvi keçmişinə münasibətinin təəcəssümüdür.

Türklərin yenilməz bahadırlıq uğurları, savaqları, yeni yurdlar salması, böyük dövlətlər qurması və mənəvi gözəlliyi bu dastanların yaranmasına zəmin yaratmışdır. Gerçəkliyin əfsanəyə çevrildiyi bu çağlarda insanların ilk duyğu və düşüncələri, acılı-şirinli xəyalları, təbiət və onun hadisələrinə qeyri-adi münasibətləri dastan yaradıcılığında əsas rol oynayır.

Eradan əvvəl XII yüzillikdən başlayıb eramızın IX yüzilliyinə qədər hakimiyyət sürən Saq, Hun, Göytürk və Uyğur imperiyaları dövründə dastan örnəkləri meydana gəlmişdir. "Alp Ər Tonqa", "Şu", "Hun-Oğuz", "Göytürk", "Doqquz oğuz" və "On uyğur" və s. dastanları buna parlaq nümunədir.

Alp Ər Tonqa dastanı

Türklərin ilk əfsanəvi-tarixi qəhrəmanı, ulu babası əski çağlarda yaşayan Alp Ər Tonqadır. İlk türk və Turan hökmdarı olan Alp Ər Tonqa öncə VII yüzillikdə İran-Turan müharibələrində ad qazanmış, dəfələrlə İran ordularını məğlubiyyətə uğratmış və nəhayət, Keyxosrov tərəfindən öldürülmüşdür. Onun ölümündən sonra Saq-türk dövləti də öz əvvəlki mövqeyini itirmişdir. Alp Ər Tonqanın adı İran qaynaqlarında Əfrasiyab kimi verilir. M.Kaşğari öz "Divan"ında göstərirdi ki, türklər qədimdən böyük sərkərdələrinə "xan", Əfrasiyaba isə "xaqan" adı vermişdilər. "Qaz" adı isə Əfrasiyabın qızının adı olmuşdur. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının

boylarında da “qaza bənzər qız” ifadəsinin gözəl qız mənasında işlənməsi məlumdur. M.Kaşğari Əfrasiyabın ölümü haqqında yazılmış bir ağı nümunəsini də əsərinə daxil etmişdir. Onun çağdaşı Yusif Xas Hacibin “Qutadğu bilig” əsərində isə Əfrasiyab bilikli və igid bir qəhrəman kimi səciyyələndirilib. Əfrasiyabla bağlı yaradılmış dastan daha geniş miqyasda Firdovsinin “Şahnamə”sində öz əksini tapmışdır. Firdovsi Əfrasiyabı öz əsərinin baş qəhrəmanı seçməmiş, onunla bağlı dastanı İran qəhrəmanlarının qələbəsi ilə tamamlamağa üstünlük vermişdir. İgid, yenilməz bir cəngavərə iranlıların zəfər çalmasını bir möcüzə kimi alqışlamışdır. Firdovsi böyük türk qəhrəmanı Əfrasiyab haqqında əhvalatları türk xalq ədəbiyyatından almışdır. Onun türk dövləti olan Qəznəvilər mühitində yaşaması və bu dövlətin başçısı Mahmud Qəznəvi ilə əlaqələri də bunu təsdiq edir.

Əfsanəvi türk xaqanı olan Alp Ər Tonqanın adındakı "alp" sözünün mənası "igid", "qəhrəman", "bahadır", "ər" sözünün mənası "erkək adam", "tonqa" sözünün mənası isə "bəbir" deməkdir" [6, s.319]. Alp Ər Tonqadan bəzən Saka xanı kimi də bəhs edilir. Həyatı haqqında məlumatlar əfsanələrlə bağlı olan Alp Ər Tonqanın turançılara görə türklərin qədim atalarının soyundan gəldiyi fikri irəli sürülür. Ayrıca “Divanü Lügat-it-Türk” və “Qutadğu bilig”də İran dastanı “Şahnamə”nin qəhrəmanı Əfrasiyabla eyni adam olduğu hesab edilir. “Şahnamə”yə görə o, İran-Turan savaşları zamanı Keyxosrov tərəfindən öldürülmüşdür. Onun ölümü ilə əlaqədar olaraq Alp Ər Tonqa Saqusu “Divanü Lügat-it-Türk”ün müxtəlif hissələrində çap edilmişdir.

Alp Er adından Altay dağlarından olan qədim Runik türk yazılarında da bəhs edilmişdir. Orxon yazılarında (i, kuzəy. 7, ii, doğu. 31) Kül Tigin 714-cü ildə Oğuzlara qarşı beşinci dəfə etdiyi səfəri qazanınca, kitabəyə belə yazdırmışdır: “*Tunga tigin yoghinda kiri ölürtimiz*”. الب ار تنكا Alp Er Tonga türklərin ulusal kahraman ve büyük Hakanı"dır. Mahmud Kaşğarlı "ترم Tarım" "Tekinlere ve Afrasyab soyundan olan hatunlara və bunların çocuklarına qarşı söylənen bir kelime, Hakanlı hanları oğullarından başkasına söylenməz" ve "التن ترم Altun Tarım" "Büyük kadınların lakâbıdır" şeklinde "Tarım" kelimesinin anlamını açıklar. Yine Kaşğarlı, "Tégin" kelimesinin Afrasyab oğullarından oluşan Hakanlı ailesi çocukları için kullanıldığını belirterek bunun nasıl oluştuğunu anlatır. Ayrıca "xan" kelimesinin türklərin başbuğları için kullanıldığını, bütün türk xanlarının Afrasyab soyundan gelenlər olduğunu, Afrasyab için "xaqan" kelimesinin kullanıldığını ve bunun uzun bir hikayəsinin olduğunu “Kudatğu bilig”de Yusuf Has Hacib'de Karaxanlı hökəmdarı Tabgaç Buğra xana ermağan olaraq sunduğu “Kutadğu bilig” adlı

eserinde dünya hükümdarları içinde en adaletli olanların türk hükümdarları olduğunu və onların içinde adı meşhur olanın taciklərin (iranlıların) Afrasiyab dedikleri Alp Er Tonga olduğunu qeyd edir”.

Dünya tarixinin ən qədim xalqları dövrün müxtəlif hadisələrindən, həmçinin tarixi ictimai münasibətlərindən irəli gələrək zamanla özünəməxsus xatirələr qoruyub saxlamışdır. Yer üzünün ilk sakinləri sayılan türklər müxtəlif dövrlərə aid dastanlarını bugünkü tarixə miras qoymuşlar. Həmin mirasların ən dəyərlilərindən biri də “Alp Ər Tonqa” dastanıdır.

Saklar dövrünə aid “Alp Ər Tonqa”dan əlavə iki dastan da təsbit edilmişdir. Alp Ər Tonqa e.ə. VII əsrdə yaşamış qəhrəman və çox sevilən bir Sak hökmdarı idi. O, Orta Asiyadakı bütün türk boylarını birləşdirərək hakimiyyəti altına almış, daha sonra Qafqazları aşaraq Anadolu, Suriya, Misiri fəth etmiş və Sak dövlətini yaratmışdır. Alp Ər Tonqanın həyatı döyüşlərdə keçmiş, lakin uzun müddət mübarizə apardığı iranlı Medler (Midiya) hökmdarı Keyxosrovun dəvəti zamanı hiylə ilə öldürülmüşdür. Alp Ər Tonqa ilə iranlı Med hökmdarları arasındakı mübarizənin xatirələri uzun əsrlər həm türklər, həm də iranlılar arasında yaşadılmışdır. Alp Ər Tonqa Aşşur qaynaqlarında Maduva, Herodotda Madyes, İran-İslam qaynaqlarında isə Əfrasiyab adlarıyla xatırlanır.

Orxon kitabələrində “Doqquz oğuzlar” arasında “Ər Tonqa” adına həsr edilən “yuğ” mərasimindən söz edilir. Turfan şəhərinin qərbində olan “Bezgelik” məbədinin divarında da Alp Ər Tonqanın qanlı rəsmi var. “Divanü Lüğat-it Türk”ün müəllifi Kaşğari Mahmud və “Qutadğu bilig”in müəllifi Yusif Has Hacibə görə “Alp Ər Tonqa” İran dastanı “Şahnamə”dəki böyük və əfsanəvi Turan hökmdarı “Əfrasiyab”dır. “Divanü Lüğat-it-Türk”də Turan hökmdarlığının mərkəzi olaraq Qaşqar şəhəri göstərilmişdir. İslamiyyəti qəbul etmiş Qaraxanlı dövləti hökmdarları da özlərinin Əfrasiyab sülaləsindən gəldiklərinə inanmışlar. Monqol tarixçisi Cüveyni də Uyğur dövlətinin hökmdarlarının Əfrasiyab soyundan olduğunu yazmışdır. “Şəcərə-i Terakimə”yə görə səlcuqlu sultanları özlərini Əfrasiyab soyundan hesab edərmişlər. Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqının dağılmasından sonra ünsiyyət qurmaq imkanı tapdığımız və rusların Yaqut adını verdiyi türk qrupu əslində özlərinə Saka dediklərini söyləmişlər. Tarix içində itdiyini düşündüyümüz Saka türklərinin az da olsa bir hissəsinin bu gün həyatlarını davam etdirmələri bir çox məsələlərin yenidən araşdırılaraq dəqiqləşməsinə kömək ola biləcəkdir. Tarixçi Məsud da VII əsrin əvvəllərində Göytürk Xaqanının Əfrasiyab soyundan olduğunu yazmışdır.

“Alp Ər Tonqa” dastanının mətni dövrümüzə kimi gəlib çatmamışdır. Yalnız yuxarıda bəhs etdiyimiz mənbələrdə bu qiymətli Sak hökmdarı və qəhrəmanı haqqında məlumatlar və bir də “Sağu” (ağı) təsbit edilmişdir. “Qutadğu bilig”də Alp Ər Tonqa haqqında bu məlumat verilir: “Əgər diqqət etsən görərsən ki, dünya bəyləri arasında ən yaxşılardan türk bəyləridir. Bu türk bəyləri arasında adı məşhur, gələcəyi açıq olanı Tonqa Alp Ər idi. O, yüksək məlumata və çox fəzilətlərə sahib idi. Nə seçilən, nə yüksək, nə igid adam idi; onsuz da aləmdə fərasətli insan bu dünyaya hakim olar. İrənlilər ona *Əfrasiyab* deyirlər; bu *Əfrasiyab* akınlar hazırlayıb ölkələr zəbt etmişdir. Dünyaya hakim olmaq və onu idarə etmək üçün bir çox fəzilət, ağıl və məlumat lazımdır. İrənlilər bunu kitaba yazmışlardı. Kitabda olmasa onu kim tanırdı”.

Əldə edilən məlumatlara görə Alp Ər Tonqa ilə əlaqədar ən geniş məlumat İran dastanı “Şahnamə”də təsbit edilmişdir. Əsərin başlıca mövzularından biri İran-Turan döyüşləridir. Bu dastana görə ən böyük Turan qəhrəmanı əvvəl şahzadə, sonra hökmdar olan Əfrasiyabdır. Buradakı Alp Ər Tonqa ilə əlaqədar məlumatlar belə yekunlaşdırılır: “Turan şahzadəsi Əfrasiyab atasının istəyi üzərinə İrana müharibə elan elədi. İki ordu Dihistanda qarşılaşdılar. Boyu sərvə, sinəsi və qolları arslan kimi və fil qədər qüvvətli olan Əfrasiyab irənliləri məğlub etdi. İran padşahı Əfrasiyaba əsir düşdü. İranın ilk intiqamını o zaman İrana bağlı olan Kabil padşahı Zal aldı. Zal müvəffəqiyyətli olmasına baxmayaraq, İran şahının öldürülməsinə maneə ola bilmədi. Əfrasiyab İrani ələ keçirmək üçün yeni bir döyüş başlatdı. İranın yetişdirdiyi ən böyük qəhrəmanlardan Zal oğlu Rüstəm Əfrasiyabın üzərinə getdi. Əfrasiyab ilə Zal oğlu Rüstəm arasında bitməz-tükənməz döyüşlər baş verdi. Siyavuş Əfrasiyaba sığındı. Siyavuşun Turanda olduğu sırada evləndiyi türk bəyi Piranın qızından bir oğlu oldu. Siyavuş oğluna atası Keyxosrov adını verdi. Əfrasiyab uzun illər Turanda hökmdarlıq etdi. İrənlilər Siyavuşun oğlu Keyxosrov qaçıraraq İran taxtına oturdular. Keyxosrov Zaloğlu Rüstəmlə əməkdaşlıq edib Turan ordularını məğlub etdi. Keyxosrov ilə Əfrasiyab dəfələrlə döyüş apardılar. Sonunda ordusuz qalan Əfrasiyab Keyxosrov adamları tərəfindən öldürüldü”.

“Şahnamə”nin Əfrasiyab adı ilə xatırlanan hissəsində Turan hökmdarı Alp Ər Tonqanın İran hökmdarlarına tez-tez məğlub olması izah edilmişdir. Ancaq İran-Turan döyüşlərində İran hökmdarları davamlı olaraq dəyişmiş, 140 il yaşadığı rəvayət edilən Alp Ər Tonqa isə mübarizəyə davam etmişdir.

Alimlərin bir çoxu haqlı olaraq Aşşur mənbələrindəki işquzları “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı iç oğuzla, başqa sözlə, oğuzlarla eyniləşdirmişlər [13, s.224; 3, s.118;

17, s.122-124]. Məhəmməd Hatəmi Tantəkin Aşşur, yunan və qədim fars mənbələrini tutuşduraraq təkzibedilməz şəkildə sübut etmişdir ki, adına Aşşur mənbələrində “Partatua”, Herodotda “Prototiy”, Avestada “Tranqrasyan”, Firdovsinin “Şahnamə”sində “Əfrasiyab” kimi rast gəldiyimiz İşquz (iç oğuz) xaqanı böyük Turan hökmdarı Alp Ər Tonqadır. Onu öldürmüş şəxs isə Firdovsinin İran şahı kimi qələmə verdiyi və Keyxosrov adlandırdığı Midiya hökmdarı Kiaksardır. Bəzi mütəxəssislər qədim mənbələrdə işquzların həm də “sak” adlandırılması faktından çıxış edərək Alp Ər Tonqanı Sak hökmdarı, onun xaqanı olduğu Turan dövlətini isə İskit-Sak dövləti saymışlar [4, s.241]. Eyni fikrə Yeni Türk Ensiklopediyasında da rast gəlirik [Yeni Türk Ansiklopedisi, Ankara]. Camal Anadol yanlış olaraq Alp Ər Tonqanı Partatuanın oğlu Madiy ilə eyniləşdirmişdir. Eyni səhvi Məhəmməd Tağı Zöhtabi və Elməddin Əlizadə də təkrarlamışlar [4, s.241]. Həqiqətdə isə Alp Ər Tonqanın mixi yazılardakı adı Partatuaadır və bu ad böyük türk qəhrəmanı və hökmdarının adının aşşur dilindəki cüzi təhrifi ilə ortaya çıxmışdır:

ALP ƏR TONQA

P – AR – TATUA

Məlum olduğu kimi, Mahmud Kaşğarının “Divan”ında yer alan çoxsaylı şeir nümunələrindən biri də “Alp Ər Tonqanın ölümünə həsr edilmiş ağı”dır. Professor Nizami Xudiyev yazır: “Eradan əvvəl I minilliyin ortalarından etibarən ümumi türk ədəbi dilinin ünsürləri fəaliyyətə başlayır və regional türk ümumxalq dillərinin, bunun ardınca isə ədəbi dillərin formalaşmasına təsir edir. Qədim türk şeirinin mükəmməl şifahi örnəkləri meydana çıxır ki, bunların da müəyyən hissəsi sonrakı dövrlərdə yazıya alınmışdır. Turan hökmdarı, farsların Əfrasiyab adlandırdıqları Alp Ər Tonqanın ölümünə həsr olunmuş ağı Mahmud Kaşğarının “Divan”ında əks olunmuşdur:

Alp Ər Tonqa öldümü,
İsiz ayun kaldımu,
Ödlək öcin aldımı?
İmdi yürək yırtılır...

Biz heç də o fikirdə deyilik ki, bu, eradan əvvəl I minilliyin ikinci yarısından, eramızın I minilliyinin birinci yarısına aid Azərbaycan dili nümunəsidir. Ancaq burası da inkaredilməzdir ki, qədim Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu, funksional ifadə səviyyəsi bunu xatırlatmışdır” [5, s.39-40].

Professor Elməddin Əlibəyzadə mövzu ilə bağlı yazır: “Alp Ər Tonqa miladdan öncə VII əsrin qüdrətli Turan-türk hökmdarı və qəhrəmanı olub. O, qeyri-adi ağına, tədbirinə, mərdliyinə və müdrikliyinə görə böyük hörmət və şöhrət

qazanmışdır. İran-Turan müharibələrində əfsanəvi qəhrəmanlıq göstərmiş və bu onu dastanlaşdırmışdır” [4, s.239].

Kaşğari Mahmudun yazdığına görə, Türküstandakı Barsqan, Sayram və Koyaş şəhərlərini Alp Ər Tonqa inşa etdirmiş, 12 illik türk dövrü heyvan təqvimini icad etmişdir. Əski fars qaynaqlarında onun Xorəzm, Xorasan, İran və Azərbaycanda çox sayda şəhər saldırdığı qeyd edilmişdir [14, s.19]. Məsələn, Sasanilər dövründə pəhləvi dilində qələmə alınan, müəllifi bilinməyən və elm aləmində şərti olaraq “İran şəhərləri” adlanan bir kitabda Aturpatakandakı, yəni Azərbaycandakı Gəncə şəhərinin əsasının Əfrasiyab, yəni Alp Ər Tonqa tərəfindən qoyulduğu qeyd edilir [19, c.19].

Qədim yunan mənbələrində onun adı Prototiy kimi çəkilir və onun iskitlərin, yəni türklərin xaqanı olduğu bildirilir. Bu böyük türk xaqanı haqqında məlumat verən və eradan əvvəl VII əsrə aid olan Aşşur mixi kitabələrində onun adı Partatua kimi qeyd edilib və o, İşkuz, yəni İç oğuz hökmdarı adlandırılıb. Maraqlıdır ki, Firdovsi də “Şahnamə”də onu oğuz-türkmən mühiti ilə bağlayır. Firdovsiyə görə Əfrasiyab (Alp Ər Tonqa) dördüncü oğlu Qara xana oğuzların da daxil olduğu türk ordusunun komandanlığını vermişdir:

“Sərkərdə Qara xan, dördüncü oğul,
Əlbisəsini geyinib, atasının yanına gəldi.
Atası ona otuz minlik türk-çiqil atlılarını
Verdi, döyüş yerindən qorxmayan,
Həmçinin taraz, oğuz, xalac atlıları
Otuz minlik sınaqdan çıxmış atlı”

[7, s.88-89].

Eyni zamanda o, Əfrasiyabın (Alp Ər Tonqanın) atası Pəşəngin başında durduğu otuz minlik qoçaq türkməndən də söz açmışdır:

“Onların sərkərdəsi-təcrübəli qoca Nastul
Qoçaq Pəşəngin himayəsi altında
Otuz min igid türkmən

Döyüş baltaları ilə silahlanmış,
Yayla-oxla silahlanmış döyüşə getdilər”

[7, s.89].

Təsadüfi deyil ki, oğuz olduqları heç bir şübhə oyatmayan səlcuqlular özlərini Alp Ər Tonqanın (Əfrasiyabın) soyundan hesab etmişlər [7, s.28]. Ət-Təbəri Naxçıvanın Alp Ər Tonqa tərəfindən inşa edildiyini yazmışdır. “Avesta”da Alp Ər Tonqanın bol duzlu Çiçəstə gölü sahilində qətlə yetirildiyi bildirilir. “Bundaxşinin kitabı”nda söylənilənlərdən isə belə məlum olur ki, Çiçəstə gölü Aturpatakanda, yəni Azərbaycanda yerləşir [19, c.20]. Bu məlumatlardan göründüyü kimi, Alp Ər Tonqa Cənubi Azərbaycanda yerləşən bol duzlu Urmıya gölü sahilində qətlə yetirilmişdir. Onun Azərbaycanda öldürüldüyünü Yeni Türk Ensiklopediyası da təsdiqləmişdir: “Alp Ər Tonqa iranlılarla çox uzun bir mücadiləyə girmiş, Altaylara qədər təqib edilmiş, yenə həmlə etmiş, nəhayət, Azərbaycanda öldürülmüşdür (m.ö.624)” [15, s.4363].

Deməli, ona həsr edilən ağı da məhz həmin bölgədə, başqa sözlə, Azərbaycanda yaranmışdır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanda yaradılmış digər ağılar kimi bu ağı da təmiz oğuz türkcəsindədir:

Sel gəldi beldən oldu,
Qan qusdu yeldən oldu.
Vay düşdü sarayıma,
El gəldi harayıma.
Dirsəkli, dirəkliydin,
Sən aslan biləkliydin.
Hay vergil harayıma,
Vay düşdü sarayıma.
Oğul hey, oğul hey,
Oğul hey, oğul hey!

Yas nəğmələrinin mühüm hissəsini ağılar təşkil edir. Yas mərasimlərində oxunan ağılar yalnız bayatı şəklində yayılmış nümunələrlə məhdudlaşmır. Xalq arasında onlardan daha əvvəlki dövrlərdə yarananlardan da dövrümüzə qədər gəlib çıxan nümunələr var. Alp Ər Tonqaya həsr edilən ağı öz dilinə görə Mahmud Kaşğarının nümunə kimi verdiyi digər ağılardan fərqlənir. Burada verilən ağılar uyğur dilində, başqa sözlə desək, xaqaniyyə türkcəsindədir:

Ulsıp ərən börləyü,
Yırtıb yağa urlayu.
Sıkırıp üni yurlayu,
Sıqtab gözi örtülür.

Alp Ər Tonqaya həsr edilən ağıda arxaikləşərək çoxdan canlı danışıq dilimizdən çıxmış “isiz”, “ajun”, “ödlək” və “öc” kimi qədim türk kəlmələrinə rast gəlirik. İndi dilimizdə həmin sözləri ərəb dilindən keçmiş “ədalətsiz”, “dünya”, “zaman” və “intiqam” kimi ifadələr əvəz edir. Təkcə bu fakt ağının ən azı İslamdan əvvəl yarandığını söyləmək üçün yetərlidir. Elməddin Əlibəyzadənin fikrincə, Mahmud Kaşğari “Divan”ının folklor nümunələrinin də fərqli yaranma tarixləri olmalı idi. Çünki bu şeirlər bir-birindən çox uzaq, mühüm və ibrətamiz tarixi hadisələrlə bağlı olmuşdur. Məsələn, miladdan öncə VII əsrdə yaşamış Alp Ər Tonqanın ölümü ilə əlaqəli ağı həmin əsrdə deyilsə, hansı əsrdə yaranmışdır? Təbii ki, sözügedən ağı məhz həmin əsrdə yaranmalı idi və yaranmışdır da [4, s.56]. Bu ağı Azərbaycan, eləcə də ümumoguz və ümumtürk ədəbiyyatının şah əsəri sayıla bilsə də, onu “sak dili və ədəbiyyatı” kateqoriyasına daxil etmək doğru deyildir. Çünki işquzlar (iç oğuzlar) və saklar fərqli türk etnik qrupları olmuş və irəlidə görəcəyimiz kimi, fərqli ləhcələrdə danışıqlar. Elməddin Əlibəyzadə yazır: “Alp Ər Tonqanın ölümünə ağılar dördlüklə və 7 heca ilə həkk olunub, bu ölçüdə daha asan qalıb, yayılıb” [4, s.259]. Şübhəsiz ki, bu ölçülər və forma ozan-aşıq şeir formasıdır. Maraqlıdır ki, Cənubi Azərbaycanın Həsənli yaşayış məntəqəsindən tapılan və e.ə. IX-VIII əsrlər Manna incəsənəti nümunəsi hesab edilən bir qızıl qabın üzərində qopuz çalan ozan təsvir edilmişdir [12, s.27]. Məlumat üçün bildirək ki, iç oğuzlar (işquzlar) mixi yazılarda adlarına rast gəlinən yeganə oğuz tayfası deyil. II Aşurnasirpalın kitabəsində oğuz tayfalarından baranluların (baranların) da adına “barean” formasında rast gəlirik [8, s.50]. Sonrakı əsrlərə aid yazılı mənbələrdə onlardan “abaren”, “aparn”, “parn” adları altında Albaniya sakinləri kimi söz açılmışdır [19, c.56]. Parfiya dövlətini qurmuş Arsaklar sülaləsinin həmin etnik qrupa aid olduğu bildirilmişdir [1, s.216; 3, s.423]. Strabon da onları “parn” adı ilə Xəzərin şərqində yaşadıklarını qeyd etmişdir. XIV-XV əsrlərdə Van gölü yaxınlığında yaşamış bu xalq Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin yaranmasında yaxından iştirak etmişdir. Rusiyalı şərqşünas alim V.Minorski və Q.Rabinota görə, bu türkmən boyunun adı yer adından, türk tarixçisi F.Sümər və İ.Artukun fikrincə isə qədim türkcədəki “baran” (qoç) sözündən yaranmışdır [2, s.25]. Mövzu ilə bağlı professor Xalq Koroğlu yazır: “...Başqa variantlarda olduğu kimi, Oğuzun 6 oğlu, hər oğlundan da 4 nəvəsi dünyaya gəlir. Böyük oğluna Cəmşid xan adını qoyurlar, o, Baran adlı yerdə yaşadığı üçün Qayı xan ləqəbini alır və osmanlıların əcdadı olur. Ənvəri Oğuz eli ilə bağlı bir neçə dəfə Baran adını çəkir. Bu gün də Van gölünün cənubu Daru-Baran adlanır” [7, s.59].

Mənbələrdən belə aydın olur ki, Partatuanın (Alp Ər Tonqanın) ölümündən sonra oğlu Madiy işquzların hökmdarı olmuşdur. O, Araz çayını keçərək, Midiya torpaqlarına soxulmuş kimmer-sakları bölgədən didərgin salmış, Midiya və ətraf bölgələr üzərində 28 il sürən hakimiyət qurmuşdur. Bu hökmdarın adı barədə professor Firidun Ağasıoğlu 2005-ci ildə Bakıda nəşr etdirdiyi “Azər xalqı” əsərinin 109-cu səhifəsində yazır: “Bu ad üzərində geniş dayanmağa ehtiyac yoxdur, çünki onun Ön Asiyada ən işlək adlardan olduğunu görmək olur və ən əsası da budur ki, doğu türk boylarının eposlarında mənası türkcə aydın olan adlar işləndiyi üçün “Maday Kara” dastanı da güman ki, həmin gələni saxlamışdır”.

Nəticə / Conclusion

Tədqiqatdan belə nəticəyə gələ bilirik ki, həyatı haqqında məlumatların əfsanələrə söykəndiyi Alp Ər Tonqa turançılara görə türklərin qədim atalarının soyundan gəlmişdir. Bəzən Saka xanı kimi də bəhs edilən Alp Ər Tonqanın “Divanü Lüğat-it-Türk” və “Qutadğu bilig”də İran dastanı “Şahnamə”nin qəhrəmanı Əfrasiyabla eyni adam olduğu tədqiqatlarda öz əksini tapır. Araşdırma zamanı aydın olur ki, “alp” sözü “igid”, “qəhrəman”, “bahadır”, “ər” “erkək adam”, “tonqa” isə “bəbir” mənasına uyğun gəlir [6, s.319].

Beləliklə, “Alp Ər Tonqa” dastanının timsalında deyə bilirik ki, türk epos təfəkkürü müasir dövrə qədər türk xalqları ədəbiyyatının ideya-estetik əsasında dayanmış və onun hər dövrə aid “təzahürü”dür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I cild, s.216
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. II cild, s.25.
3. Azərbaycan tarixi. (1994). Bakı, Azər nəşr, s.118.
4. Əlibəyzadə E. (1998). Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. Bakı, Gənclik, s.241.
5. Xudiyev N. (1997). Azərbaycan ədəbi tarixi. Ankara, s.39-40.
6. Kaşğari M. (2006). “Divanü lüğat-it-Türk”. Dörd cildə, III cild. Bakı, Ozan, s.319.
7. Koroğlu X. (1999). Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı, Yurd, s.88-89.
8. Qaşqay S. (1993). Manna dövləti. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, s.50.
9. Quliyev E. Türk xalqlarının mədəniyyəti dünya mədəniyyətinin əsas tərkib hissəsidir.
10. Məmmədova X. (2021). Qədim türk dastanları. 15 noyabr.
11. Namazov Q. (2014). Tarixin izləri dastanlarda daha çox qorunub. Xalq Cəbhəsi, 25 iyun, s.15.
12. Rzayev N. (1984). Möcüzəli qərinələr. Bakı, s.27.
13. Süleymanov O. (1993). Az-Ya. Bakı, Azər nəşr, s.224.
14. Turan O. (1993). Cihan hakimiyyəti mefkuresi tarihi, I-II cilt. İstanbul, Boğaziçi yayınları, s.19.
15. Yeni Türk Ansiklopedisi. (1985). XI cild, s.4363.
16. Yeni Türk Ansiklopedisi. (1985). 12.cilt. Ankara, Ötüken.
17. Гасанов З. (2000). Царские Скифы. Нью-Йорк, издательство “Liberty”, с.122-124.
18. Гейбуллаев Г.А. (1991). К этногенезу азербайджанцев. Баку, ЭЛМ.
19. Касумова С.Ю. (1985). Азербайджан в III-VII вв. Баку, с.19.

Süleyman Sani Axundov: şifahi xalq ədəbiyyatının yazılı ədəbiyyatla əlaqəsinin bilicisi kimi

Sevinc Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi, AMEA Folklor İnstitutu, “Folklor və yazılı ədəbiyyat” şöbəsi. Azərbaycan.

E-mail: sevinc.k.aliyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5666-168X>

XÜLASƏ

Süleyman Sani Axundov Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik ideyalarının yayılması istiqamətində mühüm xidmətləri olan sənətkarlardan biridir. M.F.Axundov ədəbi məktəbinin davamçısı kimi onun əsərlərində müsbət insani keyfiyyətlər, zəngin həyat təzi və əməlləri ilə bərabər, insanların nadanlığa, riyakarlığa, bir sözlə, mövhumata qarşı etirazı öz əksini tapmışdır. Mənbələr təsdiq edir ki, ədəbiyyatda həmsoyadı Mirzə Fətəli Axundovdan fərqlənmək üçünərəbcə “ikinci” mənasını daşıyan “Sani” sözünü özünə təxəllüs götürmüşdür. Onun oxucular tərəfindən sevilməsinin bir səbəbi də düzgün mövzu seçimi və insanların ruhunu oxşaya bilməsi olmuşdur. Xalq ədəbiyyatı nümunələrinin yazılı ədəbiyyatda istifadəsi milli-mənəvi dəyərlərin, xalq hikmətinin qorunub saxlanılmasına xidmət edir. S.S.Axundovun yaradıcılığı da bu istiqamətdə böyük zənginliyə malikdir.

AÇAR SÖZLƏR

xalq ədəbiyyatı, yazılı ədəbiyyat, atalar sözləri, xalq ifadələri, hekayələr, dramlar

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 20.05.2022

qəbul edilib: 26.05.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent Bilal
Həsənli.

Suleyman Sani Akhundov: as a connoisseur of the relationship of oral folk literature with written literature

Sevinj Aliyeva

PhD in Philology, leading researcher, "Folklore and written literature" department of the Institute of Folklore of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: sevinc.k.aliyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5666-168X>

ABSTRACT

Suleyman Sani Akhundov is one of the artists who made an important contribution to the spread of enlightenment ideas in Azerbaijani literature. The works of him as, who is a successor of M.F.Akhundov's literary school, reflect the people's protest against ignorance, hypocrisy, in short, superstition, along with a lifestyle rich in positive human qualities and deeds. Sources also confirm that the writer took the pseudonym "Sani", which means "second" in arabic, in order to distinguish him from Mirza Fatali Akhundov of the same surname in the literature. One of the reasons why the writer was loved by readers was that he chose the right topic and was able to imitate the spirit of the people. The use of examples of folk literature in written literature serves to preserve national and moral values, folk wisdom. S.S.Akhundov's work also has a great richness in this direction.

KEYWORDS

folk literature, written literature, proverbs, folk expressions, stories, dramas

ARTICLE HISTORY

Received: 20.05.2022

Accepted: 26.05.2022

Giriş / Introduction

Hər zaman aktualıq kəsb edən yazılı ədəbiyyat və xalq ədəbiyyatı mövzusu XX əsrin əvvəllərində daha sürətlə öyrənilməyə başladı. Bu istiqamətdə çoxsaylı araşdırmalar aparılsa da, Azərbaycan ədəbiyyatının zənginliyi bir daha sübut edir ki, hələ zaman-zaman tədqiq olunması və araşdırılması vacib olan kifayət qədər mövzu və problemlər var. “Süleyman Sani Axundov: şifahi xalq ədəbiyyatının yazılı ədəbiyyatla əlaqəsinin bilicisi kimi” mövzusu da bədii və elmi cəhətdən təsir gücü dərin, məzmun və forma baxımından maraq doğuran problemlərdən, tədqiqat mövzularından biridir. Yazıçının yaradıcılığında milli-mənəvi dəyərlər də mühüm aspektlərdən biri hesab edilir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında elə bir sənətkar yoxdur ki, folklor janrına müraciət etməsin. Buna görə də, belə mövzular hər zaman elmi-nəzəri müstəvidə təhlil edilməlidir. Məqalədə Axundovun yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən danışarkən, onun tez-tez müraciət etdiyi andlardan, alqış və qarğışlardan geniş şəkildə bəhs etmişik. Çünki ədibin yaradıcılığında and və and mərasimlərinin qorunub bu günümüzdə qədər gəlməsinin tədqiqi zəruri məsələlərdəndir. Qeyd etdiyimiz kimi, milli-mənəvi dəyərlərlə yanaşı, xalq ədəbiyyatımızın ən qədim janrlarının təbliğ edilib qorunması və daim yaşadılması hər bir şair və yazıçının, elm adamının, söz sahibinin məsuliyyətidir. Çünki bu yolda tariximiz, ədəbiyyatımız yaşayır, xalq arxivimiz qorunur, ən əsası isə doğma dilimiz var olur. Bu xidmətdə dəyərli yazıçımız, dramaturq, realist nəsrin nümayəndələrindən olan S.S.Axundovun rolu danılmazdır. Tədqiqatçılar tərəfindən çox az hallarda araşdırılan and və and mərasimləri onun yaradıcılığında mühüm yer tutur. Tədqiqatçı-alim Ağaverdi Xəlil yazır: “And türk xalqları arasında əskidən bəri dostluq və qardaşlıq əlaqələri qurmaq və bu əlaqələri inkişaf etdirmək üçün mühüm üsullardan biridir. And mərasimlərinin qarğışlarla da sağlamladılması, and ilə qarğışın qarışmasına, hətta bəzi qarğışların and yerinə işlənməsinə səbəb olmuşdur” [3, s.45].

“Süleyman Sani Rzaqulu bəy oğlu Axundov 1875-ci il oktyabr ayının 21-i Şuşada bəy ailəsində doğulmuşdur. Hələ körpə ikən atasız qalan Süleymanın təlim-tərbiyəsi ilə bilavasitə dayısı, görkəmli maarif xadimi Səfərəli bəy Vəlibəyov (1861-1902) məşğul olmuşdur. Süleyman Sani 1885-ci ildə Qori müəllimlər seminariyasına daxil olmuş, burada milli, klassik rus və dünya ədəbiyyatı ilə dərin tanışlıq onun dünyagörüşünə faydalı təsir göstərmişdir” [1, s.4]. Sənətkarın əsərləri cəmiyyətimizə verilən ictimai fayda, mütərəqqi inkişafa kömək edən yüksəliş oldu. Uşaqların acı taleyindən bəhs edən “Əhməd və Məleykə”, “Abbas və Zeynəb”, “Nurəddin”,

“Qaraca qız”, “Əşrəf” adlı beş hekayənin daxil edildiyi bu silsilədə S.S.Axundov yoxsul ailələrdə böyüyən uşaqların acınacaqlı taleyini, onların bu ağır durumuna səbəb olan məqamları açıqlamış və real həyat şəraitini yazıçı qələmi ilə nəsrə çevirmişdir. “Qorxulu nağıllar” adlanan bu hekayələr silsiləsi ictimai fəlakətlərin tüğyan etdiyi bir cəmiyyətin təsvirindən dolayı bu cür adlanmasına baxmayaraq, həyatın ən qaranlıq məqamları və gerçəkliklərin işıqlı tərəflərini uşaqlar üçün aydın edir, sanki onlara real həyatla mübarizə aparmaq əzmi aşılıyır. Bunu tərcüməçi, pedaqoq Qafur Rəşad Mirzəzadə də təsdiq edir: “Qorxulu nağıllar”da hər bir əsərdə həqiqət ünsürləri vardır” [6, s.8]. Xeyir və Şərin varlığı və bu varlıq haqqında düzgün fikirlər öz təsdiqini bu hekayələrdə də tapır. Yazıçının əsərlərinin əsas qayəsi isə həyatı və insanları sevmək, cəmiyyətə ibrətamiz fikirlər aşılamaqdır. Süleyman Sani Axundovun əsərlərinin digər bir özəlliyi də ondan ibarətdir ki, onlar şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən, xüsusilə, nağıllardan bəhrələnərək yazılıb. “Yaman olmasa, yaxşılığın qiyməti bilinməz”, “Yaxşının nə olduğunu pisdən soruşma, pis bilməz yaxşılıq nədir”, “Yaxşı ki dünyada yaxşı varmış, yoxsa dünya tərk olardı yaman əlindən” kimi atalar sözlərinin təsvirini yaradan bu əsərlər insanları mübariz olmağa səsləyir, yaxşılığın pislilik üzərində qələbə çalacağını təbliğ edir ki, gərgin, dramatik fonda cərəyan edən real həyat hadisələrinin sonu, qeyd etdiyimiz kimi, yaxşılığın pislilik üzərində qələbə çalması ilə yadda qalsın. Bu təbliğatda rol oynayan əsas qüvvə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələridir. Bu da təsdiq edir ki, Süleyman Saninin yaradıcılığında folklor janrı xüsusi yer tutur. “Qorxulu nağıllar” silsiləsindən olan “Nurəddin” hekayəsində Fatmanın atasına verdiyi cavabdan da aydın olur ki, insanların düşüncələrinin, məqsəd və məramlarının ifadəsində xalq ədəbiyyatı nümunələri hər zaman böyük önəm kəsb etmişdir. Diqqət yetirək:

“Hacı Səməd üzünü qızına tərəf tutub soruşdu: – Qızım, nə fikrə getmişən?

Fatma cavab verdi: – Ata, müəllimimizin əmrinə görə, gərək sabaha bir elə nağıl düzəldim ki, ondan belə mənə çıxsın: “Yaxşılıq elə, əvəzini görəcəksən” [1, s.344].

Ümumiyyətlə, sənətkar şeirlərində, hekayə və pyeslərində folklor xüsusi diqqət yetirmişdir. Yazıçı qeyd edir ki, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri insanları təkmilləşdirir, onlardakı daxili imkanları üzə çıxarır, fikir aydınlığı ilə vahid məqsəd uğrunda mübarizə əzmi yaradır. Onu da qeyd edək ki, 1911-ci ildə nəsrə başlayan “Məktəb” jurnalının əsas material toplusu “Qorxulu nağıllar” olub. Bu toplu ilə bərabər, daha sonra sənətkarın müəllifi olduğu “Uşaqlıq həyatından xatirələr” memuarı, “Ümid çırağı” kitabı folklor nümunələrinin zənginliyi ilə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında böyük rol oynamışdır. Hətta bir məqam da diqqətimizdən

yayınmır ki, Azərbaycanın kənd və rayonlarında yaşayan insanların yoxsul, səfalət içərisində olan həyatından bəhs edən “Cəhalət qurbanı”, “Ümid çırağı”, “Qan bulağı”, “Nə üçün?”, “Qatil uşaq”, “Sona xala”, “Təbrik”, “Mister Qreyin köpəyi” adlı hekayələri də folklorizmlərlə zəngin olub, yazılı ədəbiyyatla folklor arasında körpü rolunu oynayaraq xüsusi dəyər qazanmışdır. Bu fikri professor Cəfər Xəndan da öz xatirələrində təsdiq etmişdir: “XX əsrdə burjua ideoloqları ilə demokratik yazıçıların mübarizə etdiyi bir dövrdə Süleyman Sani Axundov realizm, demokratizm cəbhəsini tutmuş və “Füyuzat”çıların ziddinə olaraq təmiz Azərbaycan dilində əsərlər yazmışdır” [5, s.8].

S.S.Axundovun əsərlərinin hər biri real həyat hadisələrinin yazıçı baxışı ilə tərənnümünə əsaslandığı və böyük tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün xüsusi maraq doğurur. Məhəmməd Füzulinin “Meyvələrin söhbəti” əsəri, M.Ə.Sabirin 1907-ci ildə qələmə aldığı “Fəhlə, sən də özünü bir insanımı sanırsan?” satirik məzmunlu şeiri də hər birimizə tanışdır. Sənətkarın “Qonaqlıq” hekayəsini oxuyub tədqiq etmək istəyərkən məhz bu əsərlər yada düşür. Hekayənin məzmunu ölkəmizdə 1905-ci ilin fevral ayında başlayan erməni-müsəlman soyqırımını haqqındadır. Qeyd edək ki, bu tarixi hadisələr haqqında M.S.Ordubadi “Qanlı illər” əsərini yazmışdır və həmin əsər “Qonaqlıq” hekayəsi ilə səsləşir [Metodik vəsait. Bakı, 2020].

Bilirik ki, sənətkarın ilk səhnə əsəri “Tamahkar” pyesidir. O, bu əsəri 1899-cu ildə M.F.Axundovun “Hacı Qara” komediyası əsasında yazmışdır. Adından da bəllidir ki, yazıçı əsər vasitəsilə zəmanəsində tüğyan edən qadın əsarəti və qadın hüquqsuzluğuna qarşı haqq səsinə ucaldır, tamahkarlığın baş alıb getdiyi bir zəmanədən hər cür mənfi halların gözlənildiyini vurğulayır və çıxış yolları axtarır. Mənbələrdə qeyd olunur ki, Süleyman Sani Axundovun yaradıcılığında yüksəliş mərhələsi 1920-ci ildən sonra başlayır. Sənətkar bu dövrdə ilk dram əsəri “Laçın yuvası”, ilk pyesi “Çərxi fələk”, ilk faciəsi “Qaranlıqdan işığa”, eləcə də “Eşq və intiqam”, “Bir eşqin nəticəsi” əsərlərini yazmaqla pyes janrının parlaq nümunələrini yaratdı. Bu illərdə S.S.Axundov həm də kiçik həcmli “Qonaqlıq” (1905), “Kövkəbi-hürriyyət” (1905), “Yuxu” (1905) hekayələrini yazır [4, s.10]. Yuxarıda vurğuladığımız kimi, daha sonra yazıçının qələmə aldığı “Laçın yuvası”, “Qaranlıqdan işığa”, “Şahsənəm və Gülpəri”, “Səadət zəhmətdədir”, “Molla Nəsrəddin Bakıda”, “Eşq və intiqam” pyeslərində o, insanın gələcəyini, tərəqqisini düşünür və hər kəsi bu istiqamətdə fəaliyyət göstərməyə çağırır. Yaradıcılığa kiçik həcmli əsərlərlə başlayan Axundov şifahi xalq ədəbiyyatına bağlılığı, dilinin zənginliyi, düzgün mövzu seçimi ilə oxucunu daim özünə cəlb etmişdir. Yazıçı “Eşq və intiqam” pyesində öz həssaslığını narahatlıqla Çingizin dilindən Şəmsi bəyə: “Bu

gün siz bir yaxşı insan olduğunuzu mənə sübut etdiniz. Düşməyə yaxşılıq etmək hər kişinin işi deyil”, – kimi ifadə etməsi də folklorla söykənən ifadədir ki, bunu aydın hiss etmək olur [1, s.210]. Araşdırma zamanı məlum olur ki, “Səadət zəhmətdədir” pyesinin özü belə folklor motivləri ilə xeyli zəngindir və əsərin adının da xalq ədəbiyyatına söykəndiyini aydın şəkildə görmək olur. Əsərdə Şahzamanın Şəmsəddinlə dialoqunda söylədiyi “Şəmsəddin, bilmirsən dünyada ən böyük səadət nədədir? – sualının cavabında – Zəhmətdə, – söyləməsi, “Zəhmət səadətənin atasıdır”, “Ən böyük rahatlıq zəhmətdədir”, “Zəhmət çəkməyən bal yeməz” kimi atalar sözlərini yada salır [1, s.156].

Folklorun ən qədim janrlarından olan alqış və qarğışların yazıçılar tərəfindən əsərlərdə istifadə olunması obrazların canlılığını və təsvir olunan hadisələrin təsir gücünü daha da artırır. “Qatil uşaq” hekayəsində Seyidin dilində işlədilən qarğış nümunəsi də buna xidmət edir: “Seyid dedi: – Mən bayaq sənə dedim ki, mən sənə naməhrəm deyiləm, siğə duasını da oxumuşam. Mənlə müqalat etsən, nəinki günah, savabdan da savabdır, çünki bir seyid övladının məramını əmələ gətirirsən. Burada nə günah ola bilər? Onu da bil ki, hərgah mənim xahişimi əmələ gətirməsən, elə bir qarğış edəcəyəm ki, bu ev yanıb kül olsun, istəklili balan da tezliklə əlindən getsin, indi səndən cavab gözləyirəm. Yazıq qadın Seyidin ayaqlarına düşüb yalvarmağa başladı [1, s.267].

Məlumdur ki, folklorun ən qədim örnəkləri sırasında alqış və qarğışlarla bərabər, ovsunlar, sınımalar, fallar, andlar, dualar da xüsusi yer tutur ki, onlar da yazılı ədəbiyyatda işlənmə tezliyində görə fərqlənir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün duanın təsvir olunduğu hekayədən kiçik bir hissəyə diqqət yetirək: “Rəhim dedi: – Arvad, hələ o lazım deyil, uşaq çox zəifdir, danışdırma. Tez ol, isti su, sabun və bulud hazır et. Uşağın bədənini yumaq lazımdır. Həkim belə əmr edibdir. Qulluqçu bunları hazır etdi. Uşağı soyundurub yumaqla məşğul oldular. Rəhimə Nurəddinin boynundan parçaya tikilmiş bir dua çıxartdı. Bu duanın parçası həm çirkli və həm də köhnə olduğundan, bunu təzə parçaya tikmək məqsədilə cırdı. İçindən bir balaca kitab çıxdı” [1, s.373]. S.S.Axundov qədim folklor janrlarına daim müraciət etmiş, məhz “Nurəddin” hekayəsi də bu qəbildən olan əsərlərindəndir. Yazıçının digər əsərlərində cadu, fal kimi əməllərin insanların guya arzularına çatmaq üçün şər qüvvələrlə mübarizə yolu olduğunu görsək də, amma sonda ağıl, səbir və müdriklik qalib gəlir.

Alleqorik tərzdə yazılan “Tutu quşu” hekayəsi isə novellavari xarakter daşıyır. Əsərdə əsas tənqid hədəfi öz doğma dilinə laqeyd olanların quşların simvolu ilə ifşa

edilməsidir. Əsəri qələmə alıb oxucuya çatdırmaqda yazıçının əsas məqsədi və uğuru qabartdığı problemin həlli yollarını göstərə bilməsindədir. Bu isə hər yazıçıya nəşib olan keyfiyyət deyil. Əsərdə ana dilimizin aliliyi, gözəlliyi üstünlük qazanır, bülbülün, tutuquşunun timsalında isə dilimizə laqeyd olanlar, boşboğazlar ifşa olunur. Cəmiyyətimizdə cərəyan edən hadisələrin, talelərin insanların fikir və düşüncəsində ifadə olunması, poetik formada ortaya çıxması xalq ədəbiyyatının lirik janrlarında, məsələn, nəğmələrdə, ağı və oxşamalarda, bayatı və laylalarda, alqış və qarğışlarda özünü göstərir.

Yazılı ədəbiyyatımızı da xalq ədəbiyyatı nümunələrindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Çünki yazılı ədəbiyyat xalq ədəbiyyatına bağlı olub ondan qidalanaraq öz zənginliyini qoruyub saxlamışdır. Hansı ki, o zəngin ədəbiyyat nümunələrinin hər birində milli mentalitetimiz, adət-ənənələrimiz yaşayır. S.S.Axundov “Dibdat bəy” pyesində bayatılardan istifadə edərək öz duyğularını bu cür ifadə edir: “– A balam, mən nə kömək edim? Belə ki, Səfərqulu yatıbdır, heç “Koroğlu” da çalsan duran deyil.

Nəbi: “– Vay, sağ ol, Cəbi, yaxşı yadıma saldın (Çırtıq vura-vura o biri otaqdan bir qaval və bir tar gətirir). İndi durarsan. Sənə elə bir meymun havası çalım ki, sıçrayıb dik atılsan. Al qavalı, köhnə lotu (Qavalı Cəbiyə verir və özü çalib-oxuyur).

Cəbi: “– A balam, mən də kömək edim? Belə ki:

Mən bu dərədən keçməyəm,
Çadramı yellətməyəm,
Ağ saqqala getməyəm,
Gəl, gəl, ay evi yıxılmış,
Tez gəl, ay evi yıxılmış.

(Gedib qapıdan baxır). – Cəbi, sən öləsən, heç halına təfavüf etmir.

Cəbi: “– İndi sən bir sallama bayatı çal, gör mən necə oynadıram. Nəbi çalır.

Cəbi:

Əzizim, ulu dağlar,
Çeşməli, sulu dağlar.
Burda bir qərib ölmüş,
Göy kişnər, bulud ağlar

[1, s.49].

Layla kimi qədim bir janrın yazılı ədəbiyyat nümunələrinə gətirilməsi hər zaman aktual olmuş və ənənəvi hal almışdır. Bu poetik düşüncədən faydalanan

sənətkarlarımız saf, ülvi hisslərin ifadəsi olaraq laylalar vasitəsilə keçmişə qırılmaz, möhkəm tellərlə bağlı olan yeni əsərlər yaratmışlar. Sənətkarın “Bir eşqin nəticəsi” pyesi də xalq düşüncəsindən, el təfəkküründən bəhrələnilərək qələmə aldığı əsərlərdən biridir:

“Gedirlər. Sonra Şövkət ilə Əli əllərində kukla daxil olurlar.

Əli: – Nə oynayacağım?

Şövkət: – Hələ qoy laylay çalım gəlinimiz yatsın, sonra bacı-qardaş oynarıq.

Əli: – Yaxşı.

Şövkət:

Laylay dedim, yatasan,
Qızılgülə batasan,
Qızılgül bağın olsun,
Kölgəsində yatasan.
Balam, laylay, a laylay,
Gülüm, laylay, a laylay.

Əli: – Mənim bəbəm yatdı.

Şövkət: – Beşiyə qoy, üstünə də cuna ört. Mənim bəbəm hələ yatmayıbdır. Qoy laylay çalım, o da yatsın:

Laylay dedim yatınca,
Gözlərəm ay batınca,
Canım zinhara gəldi,
Sən hasilə çatınca,
Balam, laylay, a laylay,
Gülüm, laylay, a laylay.

İndi bu da yatdı. Qoy ikisi də bir yerdə yatsın [1, s.137].

Bu nümunələr də təsdiq edir ki, xalq ədəbiyyatı nümunələrinin yazılı ədəbiyyatda istifadəsi milli-mənəvi dəyərlərin, xalq hikmətinin qorunub saxlanılmasına xidmət edir. S.S.Axundovun yaradıcılığı da bu istiqamətdə sözünü demiş bir zənginliyə malikdir. Yazıcının “Qan bulağı” pyesi də əfsanə və rəvayətlər əsasında yazılmış, folklorizmlərin bolluğu ilə diqqətimizi çəkən əsərdir. “Belə rəvayət edirlər ki, qədim zamanda bu dərənənin o tərəfində böyük bir qəbilə, başında Misir xan adında bir rəis və bu tərəfində digər bir silsilə Surxay bəyin rəisliyi ilə sakin olmuşlar. İttifaqən bu iki xanın arasında qan davası düşür, bunlar bir-birlərini tələf etməyə başlayırlar. Bir müddət keçmiş, Misir xan və Surxay xan bir də baxıb

görülür ki, cəmi oğlanları və yaxın əqrəbaları bu qan davasında baqi qalır. Lakin hər iki rəis yeni övladlarının dünyaya gəlməsinə müntəzir olur ki, onların köməkliyi ilə düşməndən intiqamını alsın. İttifaqən bunların bir gecədə iki övladı təvəllüd edir. Surxay xanın oğlu, Misir xanın qızı olur. Bu ittifaqdan nə qədər Surxay xan şad olursa, bir o qədər də Misir xan qəmgin və məyus olur [1, s.247-249].

Göründüyü kimi, istər xalq ədəbiyyatında, istərsə də yazılı ədəbiyyatda mif, əfsanə, rəvayətlər hər zaman aktual olmuş və bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Əsərdə sənətkarın fikirlərinin, hiss və duyğularının tərənnümünə həsr etdiyi əfsanə də diqqətçəkicidir və yeni bir baxışla, təəssüratla əsərə daxil edilmişdir. Fikrimizin aydınlığı üçün haqqında söhbət açdığımız əfsanəni nümunə göstərək: “Oğlum, o vaxt bu dağlarda zəlzələ zühur edir və həmin yerdən dağ aralanıb iki növcəvanı ağışuna alır. Bir müddət keçərək gördüyün Qan bulağı qaya arasında cari olur. Əfsanəyə görə, həmin bulağın suyu Paşa xan ilə Teymur xanın qanından əmələ gəlmişdir” [1, s.249].

Əfsanə və rəvayətlərin yazılı ədəbiyyatda istifadəsinə professor S.P.Pirsultanlının da tədqiqatlarında rast gəlirik [Azərbaycan xalq söyləmələri. Bakı, 1992]. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si, xüsusilə də “İskəndərnamə” poeması əfsanə və rəvayət örnəkləri ilə zəngindir. Xalq şairi Səməd Vurğunun “Qız qayası”, “Aslan qayası”, “Aydın əfsanəsi”, “Bulaq əfsanəsi” əsərləri isə eyni məzmunlu əfsanələrin yazılı ədəbiyyatdakı ən gözəl nümunələridir. S.S.Axundov qələmə aldığı bu mövzularla hər yaşda olan oxucularının fikir və düşüncələrinin formalaşması, nitqinin, söz ehtiyatının zənginləşməsində də yardımçı olur. Sənətkar andlar, bayatılar, laylalar, atalar sözü və məsəllər kimi rəngarəng folklor nümunələrini əsərlərinə daxil etməklə yaradıcılığının ana xəttinin folklor olduğunu vurğulamış, bununla da şər qüvvələrlə mübarizədə xeyirxahlığın insan həyatı üçün xüsusi əhəmiyyət daşdığını göstərmişdir.

Faktlara istinad edib araşdırma aparan folklor tədqiqatçısı A.Xəlil yazır: “And mərasimlərində simvolik mənalar daşıyan bəzi ögələr diqqət çəkməkdədir. Bunların birincisi qandır. Qanları bir-birinə qarışan iki nəfər qan qardaşı olduğu üçün həyatda və axirətdə bir-birlərinə bağlanma inancı Anadoluda indi də yayğındır. Bundan əlavə, iki nəfər bir-birinin qanından bir az yalamaqla da qan qardaşı olur. And mərasimlərində müxtəlif silahlar, çoban çomağı, bıçaq kimi alətlərin işlənməsi ibtidai cəmiyyətlərdə bu alətlərin istehsal vasitəsi olaraq önəmli bir mövqeyə malik olması ilə izah oluna bilər. Bunlar eyni zamanda qoruyucu və bəsləyici ruhu təmsil edən uğurlu və müqəddəs əşyalardır. Anda riayət edilmədiyi halda bu uğurlu və müqəddəs əşyaların inciyəcəyi və andı pozana zərər verəcəyi inancı yayğındır. Hər dövrün və

mühitin müqəddəs, ya da dəyərli saydığı müxtəlif and qəhrəmanları vardır: Quran, nemət (duz-çörək), məscid, yaş, ata, ana, həyat yoldaşı, oğul anlayışları andlarda ən çox işlədilən anlayışlardır. Andlı, andlaşmalı, and içmək, and pozmaq, and vermək dilimizdə andla bağlı sözlər və deyimlərdir” [3, s.46]. Bu qədim folklor nümunəsinin S.S.Axundovun yaradıcılığında necə qorunub bu günümüzdə gəlməsini seçdiyimiz nümunələr əsasında tədqiq edək. Onlardan “Tamahkar” pyesi ilk əvvəl diqqətimizi cəlb edir. Əsərdə andın işlənmə məqamları aşağıdakı kimidir:

“Qulu: – Bəli, müftə qulluq etdiyimiz bəs olmadı, hələ borclu da çıxdıq. İndi ki, belə oldu, ya sən and iç əl çək, ya da mən and içim haqqımı ver.

Hacı Murad: – İndi də saqqalımın ağ vaxtında durub sənə and içəcəyəm?! İtil cəhənnəmə. Yoxsa durub səni qolu bağlı qazamata göndərəm” [1, s.32]. Və ya “Hacı Murad: – Məhəbbət odur ki, adamı dəli, axmaq edib, Allah göndərən neməti əlindən buraxır. Görürəm sən dəli olmusan. Amma dəlini də ağıllı etmək mümkündür. Sənə üç gün möhlət verirəm. And olsun Allaha, heç bir şeylə dediyimdən dönmərəm. Di get, yaxşı fikir elə.

Gülzar: – İndi ki, belə oldu. Mən də and içirəm o məhəbbətə ki, daşı yumşaldıb rəhmə gətirərdi, səni gətirmədi, ya İmran, ya ölüm” [1, s.36].

Hacı Muradın Şərəf xanımınla dialoquna da nəzər yetirək: “Buyur, bu da ağbirçək bibisi. Ağıl öyrətməkdən ağına dil verir. Ay qız ey, dediyimdən dönmərəm, İmranı bilmərrə unudursan. Bilmirəm bu mənə nə İmran oldu. And olsun Allaha onu bundan sonra bir saat da evimə qoymaram, qoy getsin, gör onu da necə Qulu kimi qovaram” [1, s.38]. Görürük ki, folklordan yazılı ədəbiyyata köçürülən deyimlərin hər biri öz mənə yükünü daşıyır.

“Dibdat bəy” pyesində isə Nəbi ilə Səfdərqulu bəyin dialoqunda and bu şəkildə ifadə olunur:

“Nəbi: – Ağa, and içkinən ki, sənə acığımı tutmayacaq, düzünü deyim.

Səfdərqulu bəy: – And olsun Mələknisə xanımın goruna. Vot tebe na! Acığımı tutmaz. İndi de” [1, s.52]. Əsərdən verilən nümunədə ölən insanın ruhuna hörmət və inam əks olunur. Bu da xalqımızın mənəvi dəyərlərə hörmətindən irəli gəlir.

“Laçın yuvası” pyesində Cahangir ağa ilə Pəricahan xanımın dialoqundakı and isə bayrağa olan sevgini əks etdirir:

“Cahangir: – Bu şanlı bayrağı al, ona and iç.

Pəricahan (alır): – Ey qırmızı inqilab bayrağı! Bu gündən bütün ömrümü sənin yolunda çalışmağa, qurban verməyə and içirəm” [1, s.95].

“Molla Nəsrəddin Bakıda” pyesində Mirzə Fərəcə Molla Nəsrəddinin dialoqundakı anda diqqət yetirək:

“Mirzə Fərəc: – Molla əmi, başına and olsun məndən çox qoca adamları müəllim təyin ediblər. Heç olmasa, mən də gecə kurslarında dərs deyərəm.

Molla Nəsrəddin: – İndi səni imtahan edərəm. Bu təzə dili bilsən, mən də təvəqqə edərəm” [1, s.109].

“Şahsənəm və Gülpəri” pyesində Qafarın Mirzə Fərəcə müraciətində də andlar folklordan gələrək yazılı ədəbi düşüncəmizdə formalaşmış haldadır: “Qafar: – Yaxşı get (Mirzə Fərəc çıxır). Bax, bura da teatr deyil. And olsun atamın ərvahinə, bir balaca o yan-bu yan eləsəniz, elə bir sillə çəkərəm ki, yerinizdə qalarsınız” [1, s.130].

“Bir eşqin nəticəsi” pyesində Molla Rəhimin ruha and içməsi ruhun müqəddəsliyinə olan inam, ehtiramdır: “Molla Rəhim: – Kərbəlayı, and içirəm o hərəmi möhtərəminizin pak olan ruhuna, heç gəlirim yoxdur. Tükəzbanı satıb paltarı çılpaq qoymuşam” [1, s.140]. Bu haqda fikrimizi qeyd edəcəyimiz sitatla aydınlaşdıraq: “Qurani-Kərimdə qeyd olunur ki, insan cismi onun ruhunu, aqlını, hissiyyat üzvlərini hidz edən bir damara bənzəyir” [3, s.14].

“İki yol” pyesində Məhəmmədin and içməyini Gülsümə müraciətində görürük. Cavan canını belə qurban verməyə hazır olan Məhəmmədin andı cəhalət zənciri altında məhv olan ana-bacıların, əsarətdə boğulan qadınların xilas uğrunda aparacağı mübarizəyə görədir: “...Bacım, and içirəm qadınlarımızın bu yolda tökülən qanlı göz yaşlarına, and içirəm sənə kimi hələ qonça gül ikən saralıb solan gül çöhrələrinə, and içirəm sənə kimi belə zindanlarda, cəhalət zənciri altında sızlayan məsumələrə, sizləri bu əsarətdən xilas etmək yolunda cavan ömrümü qurban edim” [1, s.160]. Araşdırdığımız əsərdən görünür ki, andların özünəməxsus mətn xüsusiyyətləri vardır.

“Eşq və intiqam” pyesindəki and isə saf sevgi uğrunda mübarizəyə tuşlanıb. Biz bu andı, etirafı Çingizin Zöhrəyə olan sevgisində görə bilirik:

“Zöhrə: – Aqıl olub qorxaqlartək canımı salamat saxlamaqdan, eşq cünunu olub sevgilim ilə həbsxanaya düşməyi daha əfzəl bilirəm.

Cingiz: – Zöhrəm, ey parlaq ulduzum, sənə and içirəm ki, əgər bu bələdan xilas olarsa, sənə arzunu yerinə yetirərəm” [1, s.209].

Bir məqama diqqət yetirək: Özü də bir əski folklor janrı olan hər bir andiçmənin daxilində yenə də xalq deyimi ifadə olunur, əxlaqi-tərbiyəvi motiv özünü göstərir. Saf və qarşılıqlı məhəbbəti əks etdirən and nümunəsi qadının yarının ən sadıq dostu və silahdaşı, dar gündə dayağı olduğunu ifadə edir.

S.S.Axundovun “Ümid çırağı” hekayəsində: “O gündən bədbəxt ana çalışır, sel tək göz yaşları tökür, lakin körpə oğluna baxdıqca ağır məişətini unudur, beşiyini

yırğalarkən deyirdi: – Yat, oğlum, yat, yat, ümid çırağım, yat, cəmi səadətimi, cəmi ömrümü sənün uğrunda sərf etməyə and içirəm. Qeyrətli ana bu müqəddəs vəzifəsini çox gözəl ifa etdi. Oğlunu böyütdü, oxutdu, bu yaşa yetirdi. İndi təhsilini bitirmək üçün övladı belə çalışır, zəhmət çəkir” [1, s.251]. Əsərdə ananın fədakarlığı, böyüklüyü, əzəməti folklor nümunəsi ilə təsvir edilir. Bu hekayə də göstərir ki, andlar və digər folklor deyimləri insanların arzu və istəklərini əks etdirən mükəmməl nümunələrdir ki, hər birindəki müdriklik yazılı ədəbiyyatda bu gün də qorunub saxlanılır.

“Qatil uşaq” hekayəsində də xalq deyimlərinin gücü ondadır ki, yazıçı kiçik bir fikirlə dərin məna yarada bilmiş və onlar ədəbi dilə keçərək hekayələşmişdir: “Yazıq qadın Seyidin ayaqlarına düşüb yalvarmağa başladı: – Ağa, səni and verirəm o cəddinin pak olan ruhuna, mənim namusuma toxunma, mənim balamı əlimdən alma. Seyid Qızxanımın şalını başından dartıb yerə atdı və onu qucaqlayaraq dedi:

– Görürəm, sən öz ixtiyarın ilə mənim xahişimi əmələ gətirməyəcəksən. Namuslu qadın həyasından qışqırmırdı ki, səsinə qonşuları və oğlu eşidər” [1, s.267]. “Həyası olmayanın imanı olmaz”, – deyiblər ağsaqqallarımız. Hekayədən nümunə göstərdiyimiz hissədə həm də Azərbaycan qadınının təmiz namusu, isməti, Azərbaycan anasının ədəb və əxlaqının göstəricisi əks olunur.

“Namus” hekayəsində də yazıçı bu işin öhdəsindən bacarıqla gəlmişdir: ““Ey biqeyrət bacı, əgər bu məktubda yazılan doğru olarsa, sənün sabahkı günəş ziyasını görməyəcəyinə and içirəm!” – bunu deyən Rəşid cəld geyinib tapançasını qoltuq cibinə qoydu, qapını açıb küçəyə çıxdı. Hava ayaz idi. Rəşid paltonun boynunu qaldırıb yola düşdü. Fikir və xəyal onu elə aparmışdı ki, yolu azıb küçələrdə dolaşırdı. Öz-özü ilə danışdı: “Bacımı öldürməyə mənim ixtiyarım varmı?” – deyər özünə sual verirdi. Nə üçün? Kamil ona inanıb başına buraxır. Məgər onda heç namus hissi yoxmu?...” [1, s.304]. Rəşidin bu sorğusu onun qürurundan, qəzəbindən baş qaldırır. Namus hissindən doğan qəzəbini ifadə etdiyi sualının cavabı da elə öz monoloqunda əks olunur.

Bilirik ki, bu folklor nümunələri həm də aforizm səviyyəli deyimlərdir. “Mister Qreyin köpəyi” hekayəsi də qeyd etdiyimiz fikri tələq edir: “– Mister, mən and içirəm ki, heç bir an bu günü unutmayacağam, bu günə kimi mən inqilabçı deyildim, siz bu saçları kəsməklə öz əlinizlə məni inqilabçı kantonçular sırasına göndərirsiniz, sizə artdıqca təşəkkür edirəm, – deyər Puan Qay götürüldü” [1, s.325]. Bu deyimlərə, andlara müxtəlif rakurslardan yanaşmaq olar. Əsas məsələ odur ki, S.S.Axundov

şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə istinad etməklə əsərin ədəbi-bədii gücünü daha da artırma bilmişdir.

“Abbas və Zeynəb” hekayəsində də təsirli bədii lövhələr yaradılmış, insan hisslərinin ifadəsi əks olunmuşdur: “Bir dəfə Qayadibi camaatı Səfərdən belə dəhşətli bir sifariş aldı: “Ey qayadibililər! And içirəm mənə yaradan xaliqə. And içirəm anamın, bacımın namusuna, ta sizin böyük-kiçiyinizi, arvad-uşağınızı qırıb o gözəl vətəninizi odlayıb tar-mar etməyincə dünyada yaşamayacağam; vaxtınıza hazır olun” [1, s.340].

“Nurəddin” hekayəsindən olan nümunəyə diqqət yetirək: “Bir ilə yaxın idi ki, Gülpərinin zülmü davam edirdi. Bir gün Nurəddin evə gec gəldikdə Gülpəri hirslənib onu döyməyə başladı Bu vaxt qəflətən Hacı Nəsir qapıdan içəri girdi və Nurəddini Gülpərinin əlindən alıb qeyzlənmiş halda dedi: – Ay nəməkbəhəram, mən sənin kimi bir kasıb qızını dilənçilikdən qurtarıb özümə arvad etdim ki, sən də yaxşılığın əvəzində bu uşağa analıq edib qayğısını çəkəsən, yoxsa onun üçün cəllad olasan? And içirəm Həlīmənin o pak olan ruhuna, bundan sonra səni bu evdə bir gün saxlamaram. Get şeylərini hazırla. Bu saat tələqini verib səni boşayacağam. Bunu deyib, Hacı Nəsir cəld bazara tərəf getdi [1, s.349]. Sənətkarın dini və fəlsəfi fikirlərinin ifadəsi bu hekayədə verilən deyimlərdə əks olunub: insan xisləti bütün günahları özündə cəmləşdirmişdir.

Nəticə / Conclusion

Bu əsərlər oxucunun dünyagörüşünü artıran, həyata baxışını formalaşdıran, insanlarla olan münasibəti qaydaya salan prinsiplərə malikdir. Xalq ədəbiyyatı nümunələri insanların mənən təmizlənməsinə dəyər qatan vasitə kimi də səciyyəlidir. S.S.Axundovun yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən danışarkən onun tez-tez müraciət etdiyi andlardan, alqış və qarğışlardan söz açdıq. Bunlar həm də yazılı ədəbiyyatda ənənə halını alaraq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şair və yazıçıların əsərləri folklor nümunələrinin rəngarəngliyi və cilalanmış formada olması ilə əhəmiyyət kəsb edən ən zəngin mənbələrdən biridir. Bu nümunələrin yarandığı vaxtdan uzun əsrlər ötsə belə, onlar hələ də öz əxlaqi, bədii, və ədəbi gücünü qoruyub saxlamışdılar. Süleyman Sani Axundovun yaradıcılığında xalq ədəbiyyatı nümunələri yalnız əsərlərin mövzu və ideyasını tamamlamır, onlar həm də yeni çalar, yeni baxış və yeni yanaşma əmələ gətirir. Sənətkarın yaradıcılığında tədqiq etdiyimiz müdrik fikirlər, folklor deyimləri fərqli dövrləri əks etdirməklə yanaşı, həm də sınaqlardan keçərək bu günümüzdə qədər ədəbiyyat tariximizdə qorunub saxlanılmışdır. Bu xalq deyimlərinin müəllifinin kim olmasından və hansı tarixi

şəraitdə yaranmasından asılı olmayaraq, onlara şair və yazıçılarımız tərəfindən hər zaman mühüm, əhəmiyyətli sitatlar kimi müraciət olunmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Axundov S.S. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb. 448 s.
2. Azərbaycan xalq söyləmələri. (1992). Toplayıb tərtib edəni Paşayev S. Bakı, Azər nəşr. 211 s.
3. Xalq müəllimi və yazıçısı. (2015). Metodik vəsait. Sumqayıt, S.Vurğun adına Mərkəzi kitabxana. 20 s.
4. Xəlil A. (2010). Folklor terminləri lüğəti. Bakı, Nurlan. 140 s.
5. Qorxulu nağılları uşaqlara sevdiren yazıçı – Süleyman Sani Axundov. (2020). Metodik vəsait. Bakı, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. 28 s.
6. Məmmədova S. (2021). Qurani-Kərimin tərbiyə metodu və vasitələri. Fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, Elm. 28 s.
7. Ordubadi M.S. (2007). Qanlı illər. Bakı, Qafqaz. 184 s.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalının yaranma tarixinə bir nəzər

Aytən Teymurova

Dil-ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası kafedrasının əməkdaşı. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı. Azərbaycan.

E-mail: aytenteymurova94@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5301-2545>

XÜLASƏ

Məqalədə “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” elmi-metodik jurnalının yaranma tarixinə nəzər salınmış, keçdiyi inkişaf yolu, əhəmiyyəti, mövzu istiqamətləri işıqlandırılmış, jurnala rəhbərlik edən baş redaktorlar haqqında məlumat verilmişdir. Altmış səkkiz il ərzində pedaqoji ictimaiyyətin xidmətində olan jurnal elmi-metodik təcrübənin artırılması, qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübəsinin ümumiləşdirilib yayılması, tarixi və müasir metodika üzrə yazıların dərc edilməsilə hər dövr üçün praktik əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə həmçinin jurnalın əsas fəaliyyət istiqamətlərindən söhbət açılmış, onun səhifələrində öz əksini tapan təlim-tərbiyə, tədris və tədqiqat məsələlərinin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin, həmçinin bu adı qazanmağa çalışan tələbələrin təkmilləşməsində olan rolu vurğulanmışdır.

AÇAR SÖZLƏR

jurnal, yaranma tarixi, redaktor, rubrika, tədris

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 18.04.2022
qəbul edilib: 29.04.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent Bilal
Həsənlı.

A look at the history of the journal "Teaching of Azerbaijani language and literature"

Ayten Teymurova

Laboratory assistant of the department of Language and literature and technology of their teaching. Shamakhi branch of Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: aytenteymurova94@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5301-2545>

ABSTRACT

The article looks at the history of the "Teaching of Azerbaijani language and literature". Highlighted its development path, importance, rubrics, editors, topic and etc. The journal, which has been at the service of the pedagogical community for 68 years, carry practical importance for each period by increasing scientific and methodological experience, generalizing the work experience of leading teachers, publishing articles on historical and modern methods. In the article two important areas that are the main focus of the journal: training, education and how to cover them also summaries. It was noted that the training and educational issues reflected in the journal have helped and still doing to improve the teachers of the Azerbaijani language and literature and the students who try to earn this title.

KEYWORDS

journal, origin history, editor, rubric, teaching

ARTICLE HISTORY

Received: 18.04.2022

Accepted: 29.04.2022